

॥ श्री ॥

वैद्यकीचा उपयुक्त ग्रंथ.

सार्थ वैद्य-त्रयंबकी.

(मूळ व मराठी भाषांतरासह.)

भाषांतरकार

बळवंत दत्तात्रय कुलकर्णी कालेकर.

प्रकाशक

यज्ञेश्वर गोपाळ दीक्षित,

बुकसेलर व पब्लिशर
बुधवार पेठ, पुणे शहर.

आवृत्ति १ की.

सन १९३०.

किंमत ८ आणे.

3:416

W30

11 683

१०६

100 100
616-075 200

१०१३५

॥ श्री. ॥

वैद्यकीचा उपयुक्त ग्रंथ.

सार्थ वैद्य-त्रयंबकी.

(मूळ व मराठी भाषांतरासह.)

भाषांतरकार

बळवंत दत्तात्रय कुलकर्णी कालेकर.

प्रकाशक

यज्ञेश्वर गोपाळ दीक्षित,
बुकसेलर, बुधवार पेठ, पुणे शहर.

आवृत्ति १ ठी.

सन १९३०.

किंमत ८ आणे.

॥ श्री ॥

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

श्रीक्षेत्र करवीर मुकामी सुमारे दोनशें वर्षांपूर्वी त्र्यंबकराजवैद्य म्हणून एक प्रसिद्ध वैद्य होऊन गेला. त्याने हा ग्रंथ पद्यात्मक असा केला आहे. आपल्यास पुत्रसंतान नसल्याने ह्या आपल्या अनुभविक वैद्यकीय ज्ञानाचा पुढे सर्वांस उपयोग व्हावा म्हणून पद्यात्मक अशा सोप्या भाषेत ग्रंथ तयार करून तो आपले कुटुंबास त्यांनी प्रथम शिकविला व पुढे त्याची तशीच परंपरा कायम राहून त्यांचे नांवाचा हा ग्रंथ अद्याप प्रसिद्ध म्हणून जुने वैद्य लोक याचा उपयोग करीत आहेत. त्र्यंबकराजवैद्याने हा ग्रंथ केला म्हणून वैद्यत्र्यंबकी या नांवाने हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

ग्रंथांत पद्यात्मक मूळ श्लोक प्रथम देऊन त्याचा खाली मराठी अर्थ दिला आहे. प्रथम रोगाचे नांव, व त्यावर उपाय अशा तऱ्हेने या ग्रंथाची मांडणी केलेली आहे. शिवाय निरनिराळे काढे, चूर्णे, प्रसे, गुटिका (गोळ्या), वगैरेची माहिती दिली आहे.

खेड्यापाड्यांत राहणाऱ्या लोकांस डॉक्टर, वैद्य वगैरेची मिळावी तशी मदत वेळेवर मिळत नाही. व पैशाचे अभावी कांहीं वेळ सोप्या असल्यास सुद्धा उपयोग नसतो. अशा वेळीं कित्येक गरीब लोकांचे अतिशय हाल होतात. अशा करितांच विशेषतः ह्या लहानशा ग्रंथाचा उपयोग होणार आहे. यांत दिलेली औषधे एखाद्या साधारण चाण्याचे दुकानीसुद्धा पैशा दोन पैशाला मिळू शकतील. व साधारण लिहितां वाचतां येणाऱ्या मनुष्यांस सुद्धा यांतील माहितीवरून औषधे वगैरे बनवितां येतील अशी अनुभविक माहिती यांत दिलेली आहे.

या पुस्तकांत प्रत्येक रोगावर दोन चार उपाय दिलेले आहेत. त्यांपैकी कोणता तरी एक उपाय करण्याचे निश्चित ठरवून औषध-काढा देण्यास सुरवात करावी. कांहीं वेळां १२ दिवसांत गूण न आल्यास औषध लागू पडत नाही असे समजून मनुष्य घाबरून जातो. पण तसे न घाबरतां औषध निदान एक सप्तक म्हणजे सात दिवस तरी चाळू ठेवावे. रोग अतिशय जुनाट असल्यास केव्हां केव्हां रोगी

LB: 4:6

N 30

683

मुद्रक

अच्युत चिंतामण भट, मालक,
यशवंत प्रेस, १२१, शनिवार पेठ, पुणे शहर.

बरा होण्यास महिना सुद्धां लागतो. याचें कारण त्याचे अंगांत तो रोग मुरलेला असतो, हें लक्षांत ठेवून औषध सुरू ठेवावें व पथ्यही नीट सांभाळावें म्हणजे रोगी खात्रीनें बरा होईल यांत संशय नाही.

पुणे शहर, }
ता. २८-५-३०. }

—प्रकाशक—



विषयानुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ.	विषय	पृष्ठ.
१ मंगलाचरण.	१	२७ सन्निपातज्वरलक्षणें.	७
२ नाडीपरीक्षा.	१	२८ सन्निपातावर काढा.	८
३ मूत्रपरीक्षा.	३	२९ सन्निपातांत पाचन.	८
४ मलपरीक्षा.	३	३० नाशक काढा.	८
५ जिह्वापरीक्षा.	३	३१ विषमज्वर.	८
६ रोग होण्याचीं कारणें.	४	३२ विषमज्वराचे प्रकार.	९
७ प्रथमचे उपाय.	४	३३ विषमावर पाचनें व उपाय	९
८ वातज्वरलक्षण.	४	३४ वातादिकांस उपाय.	९
९ वातज्वरावर बासादि		३५ पित्तादिकांस उपाय.	९
कषाय.	४	३६ कफादिकांस उपाय.	९
१० पित्तज्वरलक्षण.	५	३७ अमृताष्टक	९
११ पित्तज्वरावर दुरालभादि		३८ रक्तपित्तज्वरनाशक काढा.	१०
कषाय.	५	३९ विषमज्वरनाशक काढा.	१०
१२ दुसरा काढा		४० वातकफाधिक विषमावर.	१०
(पटोलादि काढा).	५	४१ संततज्वर.	१०
१३ कफज्वराचें लक्षण.	६	४२ सततज्वर.	११
१४ कफज्वरावर मुस्तादि		४३ महेंद्रज्वर.	११
कषाय.	६	४४ एकाहिकज्वर.	११
१५ वातपित्तज्वर.	६	४५ द्वाहिकज्वर.	११
१६ वातपित्तज्वरावर—		४६ उपाय.	११
—पटोलादि काढा.	६	४७ तृतीयकज्वर(तिजारें हिंव.)	१२
१७ दुसरा उपाय—अमृतादि		४८ चातुर्थिकज्वर	
काढा.	६	(चवरें हींव).	१२
१८ कफपित्तज्वरलक्षणें.	६	४९ उपाय.	१२
१९ कफपित्तज्वरावर काढा.	६	५० चातुर्थिकावर नस्य.	१२
२० दुसरा काढा.	७	५१ उपाय.	१२
२१ तिसरा उपाय.	७	५२ नाकांत घालण्याचें औषध.	१३
२२ वातकफज्वर.	७	५३ उलटलेल्या तापावर.	१३
२३ वातकफज्वरावर		५४ प्रमेह.	१३
पिपल्यादि कषाय.	७	५५ उपाय दुसरा.	१३
२४ उपाय दुसरा.	७	५६ रक्तप्रमेह	१३
२५ उपाय तिसरा.	७	५७ रक्तप्रमेह उपाय दुसरा.	१४
२६ उपाय ४ था.	७	५८ रक्तप्रमेह उपाय तिसरा.	१४

विषय	पृष्ठ.	विषय	पृष्ठ.
५९ सर्वसाधारण उपाय ४ था.	१४	९२ आणखी उतारे.	२०
६० खोकल्यावर उपाय.	१४	९३ विंचवाचे विषावर उपाय.	२०
६१ खोकल्यावर उपाय २ रा.	१४	९४ सोमलावर उतारा.	२१
६२ खोकल्यावर उपाय ३ रा.	१५	९५ बचनागाचे विषावर उतारा	२१
६३ खोकला, दमा व गुल्म यांवर उपाय	१५	९६ अफूवर उतारा.	२१
६४ दम्यावर उपाय २ रा.	१५	९७ सर्वदशास औषध.	२१
६५ उपाय ३ रा.	१५	९८ उपाय २ रा.	२१
६६ गुल्मावर उपाय.	१५	९९ उपाय ३ रा.	२१
६७ दमा, गुल्म व मूळव्याघ नाशक उपाय.	१५	१०० उपाय ४ था.	२१
६८ उपाय २ रा.	१६	१०१ उपाय ५ वा.	२१
६९ मूळव्याधीवर उपाय.	१६	१०२ उपाय ६ वा.	२२
७० हिंगाष्टक चूर्ण.	१६	१०३ उंदराचे विषावर उपाय.	२२
७१ लवंगादि चूर्ण.	१७	१०४ उपाय २ रा.	२२
७२ कृमि (जंत) व मंदाग्नीस.	१७	१०५ उपाय ३ रा.	२२
७३ उपाय २ रा.	१७	१०६ कुन्याच्या विषावर.	२२
७४ उपाय ३ रा. (थोरांस)	१७	१०७ उपाय २ रा.	२२
७५ मोडशी.	१७	१०८ पालाचे विषावर.	२२
७६ कर्णरोग (कानांतील).	१८	१०९ मोरचूदाचे विषावर.	२३
७७ उपाय २ रा.	१८	११० शेंदराचे विषावर	२३
७८ उपाय ३ रा.	१८	१११ खोकला व ह्मगवणीवर औषध.	२३
७९ उपाय ४ था.	१८	११२ अतिसारावर उपाय २ रा.	२३
८० उपाय ५ वा.	१८	११३ आमंश.	२४
८१ काविलीवर उपाय.	१९	११४ मुरड्यावर उपाय.	२४
८२ उपाय २ रा.	१९	११५ ह्मगवणीवर उपाय २ रा.	२४
८३ उपाय ३ रा.	१९	११६ संग्रहणी.	२४
८४ उपाय ४ था.	१९	११७ उपाय.	२५
८५ काविल लक्षण.	१९	११८ उपाय २ रा.	२५
८६ भ्रमाचें लक्षण.	१९	११९ उपाय ३ रा.	२५
८७ उपाय.	१९	-शंखवटी-	२५
८८ चाई (टक्कल).	१९	१२० ग्रहणीनिवारणरस.	२५
८९ पाय फुटण्यावर.	१९	१२१ रक्तशुद्धीवर मंजिष्ठादि काढा.	२६
९० उपाय २ रा.	२०	१२२ उपाय २ रा.	२६
९१ हारूवर उतारा.	२०	१२३ उपाय ३ रा.	२६

विषय	पृष्ठ.	विषय	पृष्ठ.
१२४ पांडव्या कोडावर	२६	१४९ षोटशुळावर.	३२
१२५ उपाय २ रा.	२७	१५० नेत्ररोगांवर उपाय.	३२
१२६ रक्तपिती.	२७	१५१ आमवात.	३४
१२७ नायटे वगैरेवर उपाय.	२७	१५२ उपाय.	३४
१२८ खरजेवर उपाय.	२७	१५३ आमवातांतील जोराचे बेदनांवर काढा.	३४
१२९ गंडमाळेवर उपाय.	२७	१५४ उपाय दुसरा व तिसरा	३४
१३० भगंदरावर औषध.	२८	१५५ रामबाणरेचन.	३५
१३१ उपाय २ रा.	२८	१५६ उतारा.	३५
१३२ उपाय ३ रा.	२८	१५७ राह्यादि काढा.	३५
१३३ वांगावर उपाय.	२८	१५८ फेंफल्यावर नस्य.	३६
१३४ औषध २ रें.	२८	१५९ आम्लपित्तावर काढा.	३६
१३५ नारूस उपाय.	२८	१६० धुपणीवर काढा.	३७
१३६ उपाय २ रा.	२८	१६१ पिंपळी चूर्ण अरुची वगैरेवर.	३७
१३७ त्रणावर उपाय.	२८	१६२ दम्यावर उपाय.	३७
१३८ (गरमी) उपदंशावर उपाय	२९	१६३ त्रिकटुगुटिका.	३७
१४० कृमी (षोटांतलि जंत वगैरे.)	२९	१६४ ओंव्याची योजना.	३७
१४१ मूत्रविकारांवर उपाय.	२९	१६५ नारायणचूर्ण.	३८
१४२ महाशमन कपाय.	३०	१६६ ऋतुबंधीकरण.	३९
१४३ ओकारी.	३०	१६७ स्तन्यरोग.	३९
१४४ तृष्णा.	३१	१६८ गर्भिणी-गर्भ-पालन.	३९
१४५ धातुक्षय.	३१	१६९ बालरोगावर उपाय.	३९
१४६ दाहशमन	३१	१७० धुण्यावर उपाय.	४०
१४७ मुजेवर उपाय.	३२	१७१ उपाय २ रा.	४०
१४८ धातुपौष्टिक उपचार.	३२	१७२ उपसंहार.	४०

॥ श्री ॥

❁ सार्थ वैद्य-त्रयंबकी. ❁

विन्वणी मम विध्यनिवासिनी । निजमनीं मज निश्चय सेवनी ॥
मज जनीं जनकार्यिं कवित्व दे । दिन-मणीं मन दिव्य तसें दे ॥१॥

हे विंध्याचलवासिनी देवी अंबाबाई, तुझी सेवा करण्याचा माझा
हा (चालू असलेला) निश्चय अचल असू दे. हें जनकार्य कर-
ण्याकरितां मला काव्य शक्ति दे व सूर्याप्रमाणें दिव्य (भूतमात्रांस
प्रिय असणारें) मन (भावना) दे.

कथिन वैद्यक हेतु शिवे, मना । त्वरित पूर्ण करी मम कामना ।
चरक, सुश्रुत ही वदले जसे । अचलजे, वदवी मजही तसे ॥२॥

हे कल्याणकारक देवते, (मनुष्यमात्रांस उपयोगी पडेल असा)
आयुर्वेद कथन करण्याचा माझा हेतु आहे. ज्याप्रमाणें चरक व सुश्रुत
यांचेवर कृपा करून त्यांचेकडून तूं आयुर्वेद निर्माण करविलास
त्याप्रमाणेंच मजवरही कृपा करून माझेकडून वैद्यकाचें ज्ञान वदीव.
स्मरुनि शैलसुतेसि विलासिनी । वदतसे निजमानसवासिनी ।
परमरोगसमुच्चय या जनीं । म्हणवुनी करणें धरलें मनीं ॥ ३ ॥

आपल्या विलासीवृत्तीनें माझ्या मनास सदोदित रिझविणारे
प्रिये, परमकल्याणकारक अशा देवी पार्वतीचें स्मरण करून सांगतो
कीं, या जगांत रोगांचें प्रमाण फार वाढलें आहे, (तें मला पाहवत
नाहीं) म्हणून मी (साधारण जनांना उपयोगी पडेल असें ग्रंथ-
रूपांत) कांहीं तरी करून ठेवावें असें मनांत धरलें आहे.

नाडीपरीक्षा.

आतां तुला सांगतसे सुवाचें । अंगुष्ठमूळीं उभया करांचे ।
नाडीप्रवाहें सुख दुःख भासे । प्राणासही जें कळवी विलासें ॥४॥

नाडीपरीक्षा कशी करावी हें तुला समजेल अशा सोप्या भाषेंत
आतां सांगतो (तें ऐक.) दोन्ही हातांच्या अंगठ्याच्या मुळार्षी
भासमान् होणारी-हातास लागणारी नाडी-आपल्या चलनवलन-
क्रियेवरून प्राणास-जीवनक्रियेस-होणाऱ्या सुखदुःखांचे ज्ञान देते.

नाडी जळू का अहिचाल चाले । वातप्रकोपांकित ती रसाळे ।
कुठिंग मंडू कधि काकचाली । नाडी बलें पित्तगृहांसि आली ५

अत्यंत गोड भाषण करणारे प्रिये, वाताचा प्रकोप झाला असता नाडीची गति साप अगर जळू यांचे चालीप्रमाणे वांकडी वांकडी असते. पित्ताचा प्रकोप झाला असता नाडी कुकुड कोंबडा व वेडूक यांचे चालीप्रमाणे व कधी कधी कावळा टुण्टुण उड्या मारीत चालतो त्याप्रमाणे गति दाखविते.

पारवे गमन हंसगामिनी । नाडिका अति कफप्रकोपिनी ।
लाव, तिच्चिरिक, पिंगळे गती । सन्निपात मुनिराज बोलती ॥६॥

कफाचा अतिशय प्रकोप झाल्याने नाडी पारवा अगर हंस यांच्या चालीप्रमाणे वाहते. व सन्निपातांत लावा, वटेर पक्षी अगर पिंगळा यांचे चालीप्रमाणे चालते असे ऋषी सांगतात.

कदाच मंदगामिनी । कदाच वेगवाहिनी ।
द्विदोष कोपले सथे । जिवास नाश निश्चये ॥ ७ ॥

नाडीची गति कधी मंद कधी जळद होऊं लागल्यास (क्षणांत मंद क्षणांत जळद अशी) दोन दोषांचा कोप झाला आहे असे समजावे व अशा रोगस्थितींत जिवाचा निश्चयाने नाश होतो. (रोग बरा होणेस कष्ट पडतात.)

स्थिरस्थिरं गुंतत नाडी वाहे । प्राणास ती मुक्त करील पाहे ।

थांबत थांबत व घोंटाळत वाहणारी नाडी प्राणनाश करणारी समजावी.

वेगे महा चालतसे ज्वराची । नाडीपरीक्षा करणे नराची ॥८॥

ज्वर आला असतांना नाडी वेगाने चालते. याप्रमाणे एकंदर प्रकार ध्यानीं आणून मनुष्या (रोग्या) ची नाडीपरीक्षा करावी.

महारकषोभे असे नाडि भारि ।

तसी गुर्विणी साम नाडी विकारी ।

हळू वाहती जाणिजे ती क्षुधेची ।

मळे व्याप्त ते जाण जैसी ज्वराची ॥ ९ ॥

रक्त विघडले असता नाडी जड असते; त्याचप्रमाणे आम विकासांत ती जड, (मंद) अशी वाहते. भूक लागली असता नाडी हळकी वाहते व मलदोष संचित झाले असतील तर ज्वरनाडीप्रमाणेच वाहते.

काम क्रोधे नाडिका वेगवाही ।

भ्याह्यापणीं जाणिजे ते सदाही ।

मंदाग्नीची आणि धातुक्षिणाची ।

मंदा वाहे जाणि चिंतातुराची ॥ १० ॥

कामेच्छा झाली असतांना अगर राग आला असतांना नाडी जळद वाहते व भीति वाटली असतांना, अग्निमांध किंवा धातुक्षिणता हा विकार असतांना नाडी मंद चालते.

सुखाची सदा स्थीर ती पुष्ट वाहे ।

क्षुधेचे गुणे स्वल्प चांचल्य वाहे ।

तदा निश्चला तृप्त नाडी विचारी ।

अमंदा असे पूर्ण कामासि भारी ॥ ११ ॥

निश्चित बसलेल्याची नाडी पुष्ट व स्थिर वाहते; भूक लागलेल्याची नाडी चंचल वाहते. तृप्त मनुष्याची त्याचप्रमाणे खोल विचारांत गढलेल्याची नाडी फार सावकाश वाहते व श्रमलेल्याची नाडी पूर्ण भरलेली व जळद वाहते.

मूत्रपरीक्षा.

सकाळीं लौकर उठून रोग्यानें आपले मूत्र, पहिली व शेवटची धार सोडून, कांचेच्या भांड्यात धरावे. ते मूत्र गढूळ, पांढऱ्या रंगाचे असेल तर कफदोष, पिवळ्या रंगाचे किंवा मोराचे पंखाप्रमाणे चित्र-विचित्र रंगाचे व जळजळीत असेल तर पित्तदोष व लाल रंगाचे, फेंसाळ व रुक्ष असेल तर वातदोष जाणावा. दोन दोष असतील तर वरील वर्णनाप्रमाणे मूत्रांत दोन प्रकार असतात. त्रिदोषांचा कोप झाला असल्यास तिन्ही प्रकार मूत्रांत असल्याचे दिसून येते.

मलपरीक्षा.

वातप्रकोपाचा मल गांठाळलेला, शुष्क, अत्यल्प, फेंसाळ व शब्दयुक्त येतो; पित्तप्रकोप झाला असतां मल पिवळा, हिरवट, दुर्गंधयुक्त असा असतो; कफप्रकोपांत मल पांढरा, जड व भसरा असतो. त्रिदोषकोपांत वरील सर्व लक्षणांनी युक्त असा असतो.

जिव्हापरीक्षा.

वातप्रकोपाने जीभ फुग्रीर, खरखरीत व शुष्क होते; पित्तप्रकोपाने किंचित् श्यामवर्ण व लाल असते; कफदोषांत ती बुळबुळीत, ओलसर व चिकट असते. त्रिदोषांत ती काळी, खरखरीत व वर कांटे आलेली असते.

रोग होण्याचीं कारणें.

सलिल पान वळें विषमाशनै । दिवस निद्रित रात्रिस जागणें ।
अतिशये मलमूत्र निरोधने । प्रभव-रोग-महा इहि दूषणें ॥ १२ ॥

अतिशय पाणी प्याल्यानें, काळ वेळेचा विचार न करतां भोजनें करण्यानें, दिवसा झोंप घेणें व रात्री जागरण करण्यानें, मल-मूत्र प्रवृत्त होण्याचे वेळीं त्यांचा निरोध करणें (एकंदरीत उक्त अशा नैसर्गिक देहधर्म बाबतीत उलट वागणें) या योगानें या लोकांत मनुष्यास मोठमोठे रोग होतात.

मिथ्याहारी आणि मिथ्याविहारी । पोटामध्ये आम निर्माण भारी ।
स्वस्थानातें वन्हि तात्काळ सोडी । सर्वांगां तो तापरूपें धडाडी

वरील १२ व्या श्लोकांत सांगितलेले जे लोक ते मिथ्याहारी व मिथ्याविहारी होत. अशांच्या पोटांतील अन्नाचें पचन न होऊन तो आम अपक्व स्थितीत पोटांत राहतो. अशा वेळीं त्या अपक्व अन्नानें दडपला गेलेला अग्नि रक्ताभिसरणक्रियेनें सर्वांगांत पसरून शरीरास तप्त करतो; अशा देहाच्या स्थितीस सामान्य लोक ताप आला आहे असें म्हणतात.

प्रथमचे उपाय.

कांते, ज्वरी लंघन आधि कीजे । मध्ये ज्वरी पाचन शीघ्र दीजे ।
अंती ज्वरालागि कषाय देणें । हें बोलिल्लें पूर्वं मुनी-प्रमाणें ॥ १४ ॥

हे प्रिये, ज्वर आला असतां पहिला उपाय म्हणजे सोसेल त्या मानानें लंघन करावें. ज्वरास तीन दिवस झाल्यावर वाढलेल्या दोषांचें पचन करणारें औषध घावें व त्यानंतर (सुमारे ३ ते सात दिवसांनीं) म्हणजे शेवटीं ज्वराच्या पूर्ण परिहारार्थ (दोषनाशक औषधांचा) काढा घावा. हें प्राचीन मुनींच्या ग्रंथप्रामाण्यावरून मी सांगतों.

वातज्वरलक्षण.

शरीरास कंप व ओंठ सुकणें, घसा कोरडा होणें, मलावरोध, शिंकावरोध, सर्वांग ठेचल्याप्रमाणें दुखणें, निद्रानाश, ज्वरांत चढ-उतार, अंगावर रोमांच उभे राहणें, जांभया येणें, कानांत आवाज होणें व चित्तवृत्ति वेचैन असणें हीं लक्षणें वातज्वरांत होतात.

वातज्वरावर वासादिकषाय.

अडुळसा रिंगणी भद्रमुस्ता । दुरालभा सुंठी समस्त वासी ।
हा काथ वातज्वर शांतिकारी । मृगेंद्र जैसा द्विरदा विदारी ॥ १५ ॥

अडुळशाचीं पानें, रिंगणमूळ, नागरमोथे, धमासा व सुंठ हीं सर्व औषधें समभाग (प्रत्येक एक एक तोळा) घेऊन थोडी (अर्धवट) कुटावीत. नंतर आठपट पाण्यांत घालून मंदाग्नीवर शिजवावीत. चतुर्यांश काढा शेष उरल्यावर खालीं उतरून ठेवावा. हा काढा मध घालून सकाळ संध्याकाळीं घ्यावा. सिंह जसा (निश्चयानें) हत्तीचा नाश करतो तसा हा काढा निश्चयानें वातज्वराचा नाश करतो.

पित्तज्वरलक्षण.

शरीर पिंवल्लट होणें, सर्वांगाचा दाह, तहान, भोंवळ, फारच थोडी झोंप, आंबट-कडवट तोंड, ओकारी येणें, घाम येणें व शौचास दुर्गंधयुक्त व पातळ होणें, शिंका येणें, मल, मूत्र व डोळे पिंवल्ले अगर आरक्त होणें हीं लक्षणें पित्तज्वरांत होतात. ताप जोराचा व सारखा असतो.

पित्तज्वरावर दुरालभादि कषाय.

पित्तज्वरालागि कषाय रोकडा । दुरालभा मुस्तक पित्तपापडा ।
चिराइत तशी कट्टुकि योजणें । हीं औषधें पंचसमान जाणणें १६

धमासा, नागरमोथे, पित्तपापडा, कडुचिराइत व कुटकी हीं औषधें समभाग घेऊन त्यांचा (५ तोळे एकूण औषधें) ४० तोळे पाण्यांत काढा करावा. आटून पांच तोळे उरल्यावर (कोमट असतांनाच गाळून त्यांत किंचित् खडीसाखर घालून) सकाळ संध्याकाळ प्यावा. पित्तज्वराचा नाश करण्यास हा काढा फार प्रशस्त आहे.

दुसरा काढा. (पटोलादि काढा.)

पटोलीघ, बाव्हा, द्रय-हळदि, मुस्ता कट्टुकिहि ।

धणे, सुंठी-घाळा, मृताक्षितच द्राक्षा सहितहि ॥

अहो निवा घेणें करुनिच कषाय प्रति बरें ।

चिराइतें, ज्येष्ठामधुमिलित पित्तज्वर हरे ॥ १७ ॥

कडू पडवळ, वाहण्याच्या शेंगेचा गीर, हळद, नागरमोथे, कुटकी, धणे, सुंठ, वाळा, गुळवेल, काळीं द्राक्षें व कडुलिंबाची अंतरसाल यांचा काढा करावा. आटून आठवा हिस्सा काढा उरल्यावर त्यांत काढेचिराइत व ज्येष्ठमध यांची पूड घालून तो काढा प्यावा, म्हणजे पित्तज्वर नाहीसा होईल.

कफज्वराचें लक्षण.

ज्वराचा वेग मंद असणें, जडता, आळस, तोंड चिकट गोड होणें, थंडी वाजत असणें, ओकारी (झाल्यास) पुष्कळ होणें, डोळ्यावर झांपड असणें, मळ, मूत्र व डोळे पांढरे असणें, शरीरास फिकेपणा, नाक गळणें, मस्तक जड होणें व घसा चिकटल्यासारखा घोगरा वाटणें हीं कफज्वराचीं लक्षणें होत.

कफज्वरावर मुस्तादि कषाय.

मुस्ता दुरालभा गुंठी । भांगीं अडुळसा तथा ।

काढा घेतां क्षणीं नाशी । कफजातज्वर-व्यथा ॥१८॥

नागरमोथे, धमासा, सुंठ, भारंगमूळ व अडुळसा ह्या समभाग द्रव्यांचा अष्टमांश काढा उरवून बावा. यानें कफज्वराचा नाश होतो.

वातपित्तज्वर.

वर सांगितलेलीं वात व पित्त ज्वरांचीं लक्षणें कमी अधिक प्रमाणानें यांत दिसून येतात.

वातपित्तज्वरावर-पटोलादि काढा.

पटोली, आघाडा, इय हळदि, मुस्ता, कटुकिही ।

चिराईतें, ज्येष्ठामधु, पवन-पित्त-ज्वरहरी ॥ १९ ॥

कडू पडवळ, आघाडा, आवेहळद, दारुहळद, नागरमोथे, कुटकी, काढेचिराईत व ज्येष्ठमध यांचा काढा वातपित्ताचा नाश करतो.

दुसरा उपाय-अमृतादि काढा.

गुळवेल, काढे चिराईत, कुटकी, आवळकाठी, कचोरा, मनुका, मिरे व सुंठ यांचा काढा थंड झाल्यावर गूळ घालून प्यावा.

कफपित्तज्वरलक्षणें.

कफज्वर व पित्तज्वर यांची दोषांच्या कमी अधिक प्रमाणानें मिश्र लक्षणें दिसून येतात.

कफपित्तज्वरावर काढा.

पटो निवेसी कटुकि हिरडा, विंब-अधरे ।

तथा क्वाथे वेगे करुनि कफ-पित्त-ज्वर हरे ॥ २० ॥

हे विंबाधरे, कडू पडवळ, कडू लिंब व हिरडा यांच्या काढ्यानें पित्तकफज्वर नाश पावतो.

दुसरा काढा.

कडू पडवळ, रक्तचंदन, मोरवेल, कुटकी, पहाडमूळ व गुळवेल यांचा काढा करून बावा.

तिसरा उपाय.

कारलीच्या पानांचा रस मिऱ्यांची पूड घालून बावा. कफ ओकून पडेल व तापाचा जोर कमी होईल.

वातकफज्वर.

यांत वातज्वर व कफज्वर यांची दोषांचे कमी अधिक प्रमाणानें मिश्रलक्षणें दिसून येतात.

वातकफज्वरावर पिपल्यादि कषाय.

पिंपळी सह चिराईत घेसी । भद्र, मुस्त, हिरडा जटामांझी, ।

बाहवा सह कषाय सुकेशी । श्लेष्मवातजनित ज्वर नाशी ॥२१॥

हे सुंदर केश असणारे प्रिये, पिंपळी, काढेचिराईत, सुंठ, नागरमोथे, हिरड्याची साल व बाहव्याच्या शेंगेतील गीर यांच्या काढ्यानें वातकफज्वर नाश पावतो.

उपाय २ रा.

नागरमोथे, सुंठ, पित्तपापडा व गुळवेल यांचा काढा बावा.

उपाय ३ रा.

रिंगणमूळ, सुंठ, एरंडमूळ व गुळवेल यांचा काढा बावा.

उपाय ४ था.

आघाड्याची राख मधांतून घाटवावी म्हणजे छातीतील कफ पातळ होतो.

सन्निपातज्वरलक्षणें.

क्षणांत दाह, क्षणांत थंडी, हाडें, सांधे व मस्तक यांत शूल, डोळ्याला पाणी येणें, ते गडूळ असणें, वटारलेले असणें, कानांत आवाज होणें, घशांत बारीक कांटे उभे राहणें, घसा वाजणें, झांपड असणें, मूर्च्छा, बडबड, श्वास, खोकला, जीभ भाजल्यासारखी काळी, खरखरीत होणें, शरीरास विकलता, रक्त-कफ-पूयमिश्रित थुंका येणें, मस्तक डेलकाबतेसें वाटणें, तहान, निद्रानाश, छातींत दुखणें, मळमूत्र फार वेळानें होणें, काळसर तांबूस अशा गांधी अंगावर उठणें,

बोळण्याची शक्ति नसणें व पोटांत जडपणा वगैरे तिन्ही दोषांची लक्षणें, दोषांच्या कमी अधिक प्रमाणें दिसून येतात.

सन्निपातावर काढा.

मुस्ता आणि देवदारुस धणे घे मोठिया पिंपळी ।

घे सुंठी दशमूळ इंद्रजवही चौराइते बाफळी ॥

यांचा क्वाथ सुखेसमान सुख दे घेतां त्रिदोषावरी ।

तंद्रा, ताप, विलाप, जडप, कफही, मोह, भ्रमा, आवरी ॥ २२ ॥

नागरमोथे, देवदार, धणे, गजपिंपळी, सुंठ, रानगांजा (डाव), रानमाल, रिंगणी, डोरली, सराटे, मोठा टाकळा, टेंदू, पहाडमूळ, वेळमूळ व शिवणमूळ, इंद्रजव, काढेचिराईत व कुटकी यांचा काढा सन्निपातावर घ्यावा म्हणजे तो अमृताप्रमाणें सुख देतो. हा काढा तंद्रा, ताप, ढोळ्यांतून पाणी गळणें, बडवड, घेरी व भ्रम यांना नाहींसे करतो.

नुसती गुळवेल व दशमूळें (रानगांजापासून शिवणमूळ अखेरच्या औषधी) यांचा काढा सन्निपाताचा नाश करतो.

सन्निपातांत पाचन.

सत्वा-सुंठी देवदारु धणेही । कंबुग्रीवे, रिंगणी डोरलीही ।

या काथाचें पाचन प्रेमराशी । आर्धी देणें जाण मध्ये ज्वराशी २२

ज्वर आल्यावर दोषांच्या पाचनार्थ उत्तम सुंठ, देवदार, धणे, रिंगणी, मोती रिंगणी यांचा काढा घ्यावा.

नाशक काढा.

कचोरा, पित्तपापडा, अमरदारु, सुंठीवरी ।

चिराईत, दुरालभा, कटुक, मुस्तका डोरली ॥

कषाय मधु, पिंपळीसह सुलोचने, सेवने ।

त्रिदोष हरि निश्चये, विषम, जीर्ण ताप क्षणे ॥ २४ ॥

हे कमलाक्षी, कचोरा, पित्तपापडा, देवदार, सुंठ, काढेचिराईत, धमासा, कुटकी, नागरमोथे व डोरली यांचा काढा मध व पिंपळीचें चूर्ण घालून घ्यावा. तो निश्चयानें त्रिदोष, विषम व जीर्ण या ज्वरांचा नाश करतो.

विषमज्वर.

ज्वरांत अपथ्य केल्यानें किंवा योग्य औषधोपचार न झाल्यानें रसरकादिक कमकुवत होऊन ज्वर उत्पन्न होतो. हा ज्वर पूर्ण निवर्तें व पुन्हां येतो. म्हणून याला विषम असें म्हणतात.

विषमज्वराचे प्रकार.

- (१) रसधातु कमकुवत होऊन उत्पन्न होणारा तो संतत ज्वर होय.
 (२) रक्त दूषित झाल्यानें होणारा तो संतत ज्वर होय.
 (३) मांस " " " " द्वाहिक " "
 (४) मेद " " " " त्र्याहिक " "
 (५) अस्थिमज्जा " " " " चातुर्थिक " "

विषमावर पाचनें व उपाय.

- (१) प्रथमतः युक्तायुक्त विचार करून हलकेसें वमन व रेचन घावें.
 (२) सोनामुखी, बालहरीतकी, मनुका व जिरे यांचा काढा घावा.
 (३) कौरफडीचें मूळ उन पाण्यांत वाटून अगर उगाळून पाजावें, ओकारी होऊन ज्वराचा वेग कमी येईल.

ज्या दोषाचीं लक्षणें ज्वरांत अधिक असतील त्या दोषाचें आधिक्य समजावें. उदा०—पित्ताचीं लक्षणें ज्वरांत जास्त दिसतील तर पित्ताधिक, वाताचीं दिसतील तर वाताधिक वगैरे.

वातादिकांस उपाय.

औषधानीं सिद्ध केलेलीं घृतें व अनुवासन वस्ती घावा.

पित्तादिकांस उपाय.

कडू व थंड उपचार करावेत. औषधीसिद्ध तूप दुधांत मिसळून घावें.

कफादिकांस उपाय.

वमन, पाचन व रूक्ष असें अन्नपान व तुरट औषधें घावीत.

मुस्ता, द्राक्ष, हरीतकी; कटुकिही, घे बाहवा नंतर ।

आणावा पित्तपापडा मिळुनिया काढा करावा त्वरें ॥

पीयूषाडुनिही गुणावह महा जो बोलिलो सुंदरी ।

तहान, भ्रम, शोष, दाह, हरि हा इत्यादि पित्तज्वरी ॥२५॥

हे सुंदरी, नागरमोथे, मनुका, हिरड्याची साल, कुटकी, भाव्याच्या शेंगेतील गर व पित्तपापडा यांचा काढा विषमज्वरांत अमृतापेक्षांही गुणावह आहे. तो तहान, भ्रम, शोष, दाह वगैरे पित्तज्वरांतील उपद्रव नाहींसे करतो.

अमृताष्टक.

गुळवेल, कडूनिंब, नागरमोथे, पडवळ, कुटकी, रक्तचंदन, इंद्र-

ज्व व सुंठ यांच्या काढ्यांत पिंपळीचें चूर्ण घालून घ्यावा. हे कफ-
पित्ताधिक ज्वरावर प्रशस्त औषध आहे.

रक्तपित्तज्वरनाशक काढा.

अडुळसा आणि दुरालभाही । वेई तू सुंठी पित्त पापडाही ।
दे काथ हा इंद्रज्वप्रयुक्ता । हा रक्तपित्तज्वर नाशनोक्ता ॥२६॥
अडुळसा, धमासा, सुंठ व पित्तपापडा यांचा काढा करून त्यांत
इंद्रजवांचें चूर्ण घालून तो काढा घावा म्हणजे रक्तपित्तज्वराचा नाश
होतो.

विषमज्वरनाशक काढा.

पडवळी, हिरडा, सुमनोरमे । कटुकि, मुस्तक, ज्येष्ठमधूस्तमे ।
करि कषायसुधेसम सुंदरी । अति गुणावह हा विषमज्वरी ॥२७॥
कडु पडवळ, हिरड्याची साल, कुटकी, नागरमोथे व ज्येष्ठमधू-
यांचा काढा करून तो घावा. विषमज्वरी रोग्यास हा काढा अमृता-
प्रमाणें गुणावह आहे.

२ टाकळा, शिवण, बेल, पाडळ, टेंदूमूळ, इंद्रजव, कुटकी, नागर-
मोथे, चवक, चित्रक, पिंपळी, पिंपळमूळ व सुंठ या सर्वांचा काढा
करून तो निवल्यावर त्यांत मध घालून घावा. हा काढा सन्निपात
विषम, शीतपूर्व व उल्लेख ज्वर यांचा निश्चयानें नाश करील.

वातकफाधिक विषमावर.

घे सुंठि, अवळकटि, गुळघेल, मुस्ता ।

या रिंगणी सहित पांचहि जाण वस्ता ॥

वेई कषाय सुकुचे मधु पिंपळीशी ।

वायुकफासह हरी विषमज्वराशी ॥ २८ ॥

सुंठ, आंवळकाठी, गुळवेळ, नागरमोथे व रिंगणमूळ यांचा काढा
पिंपळीचें चूर्ण व मध घालून घावा. म्हणजे वातकफाधिक विषमज्वर
नाश पावतो.

संततज्वर.

७, १० किंवा १२ दिवस एकसारखा ज्वर असतो (व घा-
येऊन निवतो व फिरून भरतो). यांत त्रिदोष ३ धातुदोष ७ (र-
रक्तादि) व मलमूत्रदोष २ असे एकूण १२ दोष असतात. क्षी-
णांच्या शरीरास हा ज्वर फार दिवस त्रास देतो.

(१) कडु पडवळ, इंद्रजव, देवद्वार, गुळवेळ व कडू लिंबाची
साल यांचा काढा घावा.

(२) इंद्रजव, लोध्र, धावड्याचें फूल, नागरमोथे व मोचरस
यांचे ३ मासे चूर्ण ऊन पाण्यांतून घावे.

(३) चंडेश्वर वरील १ क्रमांक काढ्यांतून अगर आल्याच्या
रसांत घावा.

(४) कडु पडवळ, नागरमोथे, अडुळसा, कुटकी व उपळसरी
यांचा काढा वाताधिक्य असतां घावा.

सततज्वर.

रात्रीतून २ वेळां येणारा, दिवसांतून २ वेळा येणारा, २४तासां-
च्या दिवसरात्रीतून २ वेळां येणारा हा सततज्वर होय.

(१) कडु पडवळ, बाळहिरडे, निंब, इंद्रजव, गुळवेळ व धमासा
यांचा काढा घावा.

(२) कडु पडवळ, हिरडा, बेहडा, आंवळकाठी, कडू लिंब,
मनुका, बाहव्याच्या शेंगेचा गीर व अडुळसा यांचा काढा मधसाखर
घालून घावा.

महेंद्रज्वर.

दिवस व रात्री मिळून ३।४ व क्वचित् ५ वेळांही निवून पुन्हां
येणारा तो महेंद्रज्वर होय. याची लक्षणें विषमज्वराप्रमाणेंच जाणून
त्यावरील व सतत ज्वरावरील औषधें घावीत.

एकाहिकज्वर.

प्रथमतः अंगावर कांटा येतो, जांभया येतात व अंग मोडून येतें.
नंतर हळूहळू थंडी वाजण्यास लागून ती खूप वाढते, त्यानंतर कांहीं
वेळानें थंडी कमी होऊन ताप भरू लागतो, तो तापही कमी होऊन
व्राम येऊन निवतो. हा ज्वर रात्र व दिवस मिळून दोन वेळा येतो.

द्व्याहिकज्वर.

याची लक्षणें वरीलप्रमाणेंच. फक्त अहोरात्रांतून हा ज्वर एकदां येतो.

उपाय.

(१) बेलमूळाच्या सालीचा काढा घावा.

(२) कागदी लिंबाच्या फोडी पाण्यांत उकळून (सोसेल त्या
मानानें) तो काढा पाजावा.

तृतीयकज्वर (तिजारे हीं व.)

याची लक्षणें वरीलप्रमाणें. हा ज्वर फार हद्दी असतो. याची उपेक्षा करूं नये.

(१) गुळवेळ, नागरमोथे, चंदन, धणे व वाळा यांचा काढा साखर व मध घालून घावा.

(२) तुरटीच्या लाहीची पूड ३ ते ६ गुंजा गुळांतून घावी. (वर पाणी देऊं नये.)

चातुर्थकज्वर (चवरे हीर.)

लक्षणें:—वरीलप्रमाणेंच. हें हीं व अतिशय हद्दी आहे, याची उपेक्षा करूं नये.

उपाय.

घे देवदारु सह सुंठ हरीतकी ही ।

आणूनि आंवळकठी सम सर्व पाहीं ॥

यांचा कषाय सखि दे मधु पिंपळीशीं ।

चातुर्थिक ज्वर असाध्य तथा विनाशी ॥ २९ ॥

(१) देवदारु, सुंठ, हिरडा व आंवळकठी सर्व समभाग घेऊन त्यांचा काढा करावा व त्यांत मध व पिंपळीचें चूर्ण घालून तो घ्यावा.

(२) उत्तम खाण्याचा चुना (कळीचा नव्हे) तीन मासे पाण्यांत कालवून त्यांत कागदी लिंबाचा रस पिळावा, म्हणजे तें मिश्रण घट्ट होईल. ज्वरास सुरवात होण्याच्या अंदाजी वेळेच्या अगोदर १ घटका त्यांत पाणी घालून तें पातळ करावें व त्याचा घोट घावा.

(३) अडुळसा, आंवळकठी, सालवण, देवदार, धणे व सुंठ यांचा काढा साखर घालून घावा.

चातुर्थीकावर नस्य.

वाटी पत्रें अगस्तीचीं नास दे कोकिलस्वरे ।

हरे येणें विशालाक्षि चातुर्थिकज्वर त्वरे ॥ ३० ॥

हे कोकिलस्वरे स्त्रिये, आगस्याच्या पाल्याचा रस नाकांत पिळावा म्हणजे चातुर्थिक ज्वराचा परिहार होतो.

उपाय.

मोर्चूद, नाग, हरिताळ, कलखापरीसी ।

मर्दुनि ताम्रसह कारलिचे रसाशी ॥

दे एक गुंजभर जरिक शर्करेसीं ।

चातुर्थिकादि शमवी विषमज्वराशी ॥ ३१ ॥

मोरचूद, शुद्ध केलेला बचनाग, कलखापरी, तालभस्म व ताम्र-भस्म यांचें कारल्याच्या रसांत मर्दन करावें. हें औषध गुंजप्रमाण जिऱ्याची पूड व साखरेंतून घावें.

नाकांत घालण्याचें औषध.

वाटी पत्रें अगस्तीचीं नस्य दे पिकस्वरे ।

हरे तेणें विशालाक्षि, चातुर्थिकज्वर त्वरे ॥ ३२ ॥

हृदग्याच्या पानांचा रस नाकांत पिळावा म्हणजे चवरे हीं व जातें.

उलटलेल्या तापावर.

कटुकि, वाळा, मुस्तक, आणुनी । करि कषाय मदोन्मदगामिनी ।

त्रिदिन निश्चयपूर्वक सेवितां । परतला ज्वर जाइल तत्त्वतां ॥ ३३ ॥

कुटकी, वाळा व नागरमोथे यांचा काढा तीन दिवस घ्यावा म्हणजे उलटलेला ज्वर जातो.

प्रमेह.

इंद्रावणीमूळत्रिकभद्रमुस्ता । दारु-हरिद्राही समस्त वस्ता ।

हा क्वाथ दे हळदिकल्क सुमाक्षिकेशीं । जाती प्रमेह सगळे

शृणु निश्चयेंसी ॥ ३४ ॥

कडू इंद्रावण, त्रिफळा, नागरमोथे व दारुहळद यांच्या काढ्यांत

हळद व मध घालून घावा.

उपाय २ रा.

कोळ, सातु, कुमरायिका, जिरे । गोपिचंदन सुचूर्ण गोक्षुरें ।

शर्करेसहित गोक्षिरोदकें । सेव्य मेहनाशनार्थ सात्विकें ॥ ३५ ॥

कोलंजन, सातु, कारळे (केचिन्मते), जिरे, गोपीचंदन व गोखरूं

यांचें एकजीव चूर्ण करून तें रोज गाईच्या दुधांतून घावें.

रक्तप्रमेह.

गोक्षूरचूर्ण सहसा करमेह नाशी । आईक योग दुसरा अति-

रूपराशी ॥ गोक्षूरमूळ सहसा करि कालवाजे । घाटूनि आव-

ळिरसें द्वयकाल दीजे ॥ ३६ ॥

(१) सराव्याचें चूर्ण साखरेंतून घावें. (२) आंवळी (मुई)

च्या पानांचा रस व साखर यांत सराव्याची मुळी उगाळून घावी.

उपाय २ रा.

अमृत, संजीवनी, मुईआवळी । सहित घाटुनि गोक्षुद्ध्या मुळ्या ।
त्रिदिन हा रस घे सह शर्करे । रक्तधातु प्रशमे सुमुखी त्वरे

गुळवेळ व मुईआवळी यांच्या रसांत गोखरूमूळ वाटून त्यांत साखर
बाळून घावा म्हणजे लाल परमा जातो. (केचिन्मते—हिरडी, आवळी
व मुईआवळी यांचा रस घ्यावा.)

उपाय ३ रा.

मुस्ता, स-त्रिफळा, सुधाधरमुखे ! हे देवदारु दिजे ।
यांचा क्वाथ महागुणावह असे कांते प्रमेही दिजे ॥
किंचा तो अति रम्य आंघळकटी काढा सये, काढणे ।
देई युक्त हरिद्र कल्क अथवा माक्षीक संयोजने ॥ ३८ ॥

(१) नागरमोथे, त्रिफळा व देवदार यांचा काढा प्रमेहावर
धावा. किंवा (२) आंघळकटीचा काढा इळदीची पूड अगर मध
घालून घावा.

सर्वसाधारण उपाय ४ था.

घणे व पळसाचीं फुलं यांचा चतुर्थांश काढा करावा व त्यांत
धुमारे पावशेर काढ्यांत एक तोळा जिण्याची पूड घालून, त्यांत
साखर घालून घावा.

खोकल्यावर उपाय.

इंद्रावणामाजि मिरीं भरावीं । ज्ञाथेमध्ये शुष्क बरीं करावीं ॥
तीं सात सेधीं मधु पिंपळीशीं । सांगे कवी स्यंबक फास नाशी ॥
कड्वंदावनांत ओलसर असतांनाच अर्धवट वाटलेले मिरे भरून तीं
सावळींत वाळवावीत. नंतर तीं सात फळे, मध व पिंपळीच्या चूर्णा-
सह खावीत, म्हणजे खोकला बरा होतो असें स्यंबक कवी सांगतो.

उपाय २ रा.

फरीं काथ तूं रिंगणीच्या मुळांचा ।

तयामाजि घाली मधु पिंपळीचा ॥

जसा वायु हा मेषमाला विदारी ।

तयाचेपरी निश्चये कास हारी ॥ ४० ॥

रिंगणमुळांचा काढा करून त्यांत पिंपळीचे चूर्ण व मध घालून
धावा. हा काढा, झंझावातानें ज्याप्रमाणें दाट झालेले ढग दूर पळून
जातात त्याप्रमाणें सर्व प्रकारच्या खोकल्यांचा नाश करतो.

उपाय ३ रा.

खोकला कोरडा असल्यास केळीचे सोपटाची काळी राख समभाग
सेंदेलोणाशीं एकजीव करून दिवसांतून ३।४ वेळ मधांतून चाटवावी.

खोकला, दमा व गुल्म यांवर उपाय.

आल्याचा रस, पिंपळी, मधु जवक्षारासवें सेवितां ।

कास-श्वास समस्त गुल्म शमती देहासि आरोग्यता ॥४१॥

आल्याचा रस, पिंपळीचे चूर्ण, मध व जवखार या सर्वांचा एक-
जीव करून हें औषध खावें म्हणजे खोकला, दमा व गुल्म हे रोग
जाऊन देहास आरोग्य लाभते.

दम्यावर उपाय २ रा.

वाळ हिरडे १४ दिवस गोमूत्रांत भिजत घालावेत व ते मडके
उन्हांत ठेवावे. त्यांतच थोडेंसें शेंदेलोण घालावे. १४ दिवसांनंतर
ते सर्व हिरडे एकजीव खळून बोरा एवढ्या गोळ्या कराव्यात.
त्यांपैकीं ३।४ गोळ्या दिवसांतून दाढेशीं धरल्या असतां दमा
जाऊन आवाज चांगला होतो.

उपाय ३ रा.

टाकणखार व त्रिफळा समभाग घेऊन विड्याच्या पानांच्या
रसांत खळून १ बालप्रमाण गोळी करावी. या गोळ्या दिवसांतून
५।४ दाढेशीं धरल्यात म्हणजे कफाचा नाश होतो.

गुल्मावर उपाय.

(१) करंजमूळाची साल १ तोळा, व ओले खोबरे २ तोळे
मिळून सात दिवस खावे. सर्व गुल्म व ष्ठीहा यांचा नाश होतो.

(२) वज्रक्षार कुमारीभासव अगर गोमूत्रांतून घावा.

(३) तोडगाः—शनिवारी चिकण्याच्या झाडास जोरानें हालवून
रविवारी सकाळीं खान बगैरे करून कोणाशीं न बोलतां मुळी आपून
ती सरळ करावी. नंतर ठेचून तिचा एक तिपदरी दौरा करावा, ती
दौरा मनगटास अगर पायास बांधावा.

दमा, गुल्म व मूळव्याध नाशक उपाय.

लसूण, गंधक, सैधवा पिंपळी । मरिच हिंग शतावरि बाफळी ॥
करुनि पाक पुटी सुरणांतरी । श्वासगुल्मगुदाशी पीडा हरी ॥४२॥

शुद्ध लसूण, शुद्ध गंधक, शेंदेलोण, पिंपळी, मिरे, हिंग, शतावरी

व बाफळी यांची वखगाळ पूड करून सुरणाच्या गड्यांत भरावी. नंतर वरून एरंडाचीं पानें गुंडाळून त्यावरून मातीनें लिपण करून तो गड्डा पुटपाक विधीनें भाजून काढावा. नंतर वरील चिखल वगैरे काढून टाकून त्याचें उत्तम चूर्ण करावें. हें सुमारे ३।४ मासे सकाळीं खावें, म्हणजे श्वास, गुल्म व मूळव्याध हे रोग बरे होतात.

उपाय २ रा.

गंगावतीरसघृत मूळव्याध नाशी ।
हें सांगतां प्रियसख, तुज निश्चयेशी ।
लोणार, खार व चित्रक वावडिंगे ।
स्वागी समस्त सुरणी पुटपाक हिणे ॥ ४३ ॥

(१) वनबावरी (आम्बोती) च्या रसांत समभाग तूप मिळवून घावें, म्हणजे मूळव्याधीचा नाश होतो.

(२) लोणमठ, सामुद्रमठ, चित्रक, वावडिंग व टाकणखाराची लाही यांचें पुटपाक विधीनें सुरणांत औषध करून तें ३।४ मासे बलाबल पाहून घावें.

मूळव्याधीवर उपाय.

हिरडे विबवे यांच्या गुळें गोळ्या बन्या करीं ।
तोळ्याची एक मात्रा दे मूळव्याधी पहा हरी ॥ ४४ ॥

हिरड्याची साल व विबवे यांचा गुळांत एकजीव खल करून त्याच्या गोळ्या कराव्यात. यांतील १ तोळाभार गोळी सेवन केल्यास मूळव्याधीचा नाश होतो.

हिंगाष्टक चूर्ण.

त्रिकटुक अजमोदा घे तसें सेंधवाही ।
तडुपरी किरमाणी घे जिरे हें जिरे ही ।
प्रियसखि करिं चूर्णा हिं ग हा अष्टमांशे ।
उवलितउदरघन्ही घातगुल्मादि नासे ॥ ४५ ॥

सुंठ, मिरे, पिंपळी, ओंवा, सेंदेलोण, किरमाणी ओंवा व जिरे या सर्वांचें एकत्र चूर्ण करावें. नंतर त्यांत सर्व चूर्णाच्या अष्टमांश हिं ग भाजून घाळावा. या सर्वांचें एकजीव चूर्ण करावें. हें जठराग्नीस प्रदीप्त करून वातगुल्माचा नाश करतें.

लवंगादि चूर्ण.

घेई आधीं लवंगा, अगर, तगरही, पिंपळी, दालचिनी ।
वाळा, कर्पूर, नाकेशर, वंशयवही, वेलदोड्यासि आणी ॥
मुस्ता, भीखंड, जातीफल, कमलबिसें, मांसिका सुंठि जीरे ।
अर्धा शेर शर्करेतें मिळवुनि करणें चूर्ण सौंदर्य सारे ॥
घेतां चूर्णाग्निमांघ, ज्वर, अरुचि, हरि श्वास, कासासि वारी ।
घातुक्षीणत्व ही प्रहणी गलरुजा, शैत्य, हिक्का विदारी ।
क्षीणांगा पुष्टिकारी क्षय दुरित हरी पित्त, संताप हारी ॥
वीर्यस्तंभादिकारी मृगमदतिलके वातरक्तापहारी ॥ ४६ ॥

लवंगा, अगर, तगर, पिंपळी, दालचिनी, वाळा, कापूर, नाकेशर, वंशलोचन, वेलदोडे, नागरमोथे, सुपारी, जायफळ, कमलाक्ष, जटा-मासी, सुंठ व जिरे यांचें वखगाळ चूर्ण करून त्यांत अर्धा शेर साखर मिळवावी, व हें जरूरीप्रमाणें योग्य अनुपानांतून घ्यावें. हें चूर्ण अग्निमांघ, ज्वर, अरुचि, श्वास, खोकला, घातुक्षीणता, संग्रहणी, गळ्याचे रोग, सर्दी व उचकी यांचा नाश करतें. हें रोड मनुष्यास पुष्ट करणारें, क्षय, पित्त, संताप व वातरक्त यांचें नाशक असून वीर्य-स्तंभन करणारें आहे.

कृमि (जंत) व मंदाग्नीस.

चूर्ण सुंठी, धिंडगाचें सेवितां शुद्ध माक्षिके ।
आग्निमांघकृमीरोग शीघ्र दूर करी निकें ॥ ४७ ॥

सुंठ व वावडिंग यांचें बारीक चूर्ण करून सकाळ व संध्याकाळ मधांतून घावें म्हणजे अग्नि प्रदीप्त होऊन कृमींचा नाश होतो.

कृमीवर उपाय २ रा.

बिब्बा दिव्यावर वरून त्यांतून पडणारे थेंब दुधांत धरून तें औषध रात्री निजतेवेळीं घावें.

उपाय ३ रा (थोरांस).

प्रकृतिमानाप्रमाणें १ ते ३ विबे बारीक कुटून केळांतून खावेत. उत्तम रीतीनें जंत पडतात.

मोडशी.

लसूण, गंधक, सेंधवही जिरे । त्रिकटुक, हिं ग समे अरुणाधरे ।
सकल निम्बुरसे परिमर्दणै । शमधी तरळेस शुभानने ॥ ४८ ॥
शुद्ध केलेला लसूण, शुद्ध गंधक, सेंदेलोण, जिरे, सुंठ, मिरे,

पिंपळी व हिंग हीं सर्व औषधें समभाग घेऊन यांचा कागदी लिम्बाच्या रसांत स्तूप खल करावा. व हें तयार झाल्यावर ऊन पाण्याच्या घोटाबरोबर घावें म्हणजे मोडशी नाश पावते.

कर्णरोग (कानांतील.)

शुंठी, सैंधव, देवदारु, हळदी, वेखंड, हिंगु क्रमै ।

यांच्या क्वार्थी तिल-तेल कढवां होईल अल्प भ्रमै ॥

कानां ऊन करुनि घालिं तिडका हारी तथा पू गळे ।

जैसा सिंह विदारितो निजकरे मातंगगंडस्थळै ॥ ४९ ॥

शुंठ, सेंदेलोण, देवदार, हळद, वेखंड व हिंग यांचा काढा करून त्यांत तिळाचें तेल घालून काढा आटेपर्यंत शिजवावें, नंतर जरूर त्यावेळीं हें ऊन करून कानांत घालावें म्हणजे कानांतील कळा, कान फुटणें वगैरे बरे होतात. आपल्या पराक्रमानें सिंह हत्तीचीं गंडस्थळें फोडतो त्याप्रमाणें हें औषध कर्णरोगाचा नाश करतें.

उपाय २ रा.

शेवग्याचीं फुलें सावलीं घाल्घावीं ।

वाटूनि शुद्ध वस्त्रनांतुनि गाळ्घावीं ।

घालीं कर्णांत आकर्णनेत्रै कसाही ।

पू गळे कोरडा कान सात दिसांही ॥ ५० ॥

शेवग्याचीं फुलें सावलीं वाटून त्यांचे बारीक वस्त्रगाळ चूर्ण करावें. तें चूर्ण कान भरून सात दिवस रोज कानांत घालावें म्हणजे पू वहात असलेला कान कोरडा होतो.

उपाय ३ रा.

माका, टाकळिच्या मुळ्या, लसुणही काकांग आलें रसू ।

कर्णी उष्ण करुनि घाल तिडका पाचे तिकोटे वसूं ॥ ५१ ॥

माक्याचा रस, टाकळीच्या मुळ्यांचा रस, लसूणाचा रस, कावळीचा रस व आल्याचा रस ऊन करून कानांत घालावेत म्हणजे ठणका राहतो.

उपाय ४ था.

तुरटीच्या लाहीची पूड कानांत घालून वर २।३ थेंब मध घालावा. फुटका कान बरा होतो.

उपाय ५ वा.

कानांत कोयनेल घालावें.

काविळीवर उपाय.

प्रफुल्लपद्मलोचने शरत्रिशाकरानने ।

सदुग्धसुंठिप्राशने प्रभस्मकामलाक्षणे ॥ ५२ ॥

सुंठीचें चूर्ण दुधांतून घ्यावें, काविळीचा नाश होतो.

उपाय २ रा.

म्हशीचें मूत्र अर्धा पावशेर गाळून त्यांत हळद टाकून घ्यावें.

उपाय ३ रा.

शक्तिमानाप्रमाणें -॥- ते १ तोळा डिकेमाली साखरेंतून खावी.

उपाय ४ था.

दद्यांतून पापडखार १ मासा सात दिवस घावा.

काविळीलक्षण.

डोळे, नखें, त्वचा व तोंड हीं फार पिवळीं होणें, मल, मूत्र, लाल अगर पिवळीं होणें, इंद्रियांची शक्ति नष्ट होणें, अन्न न पचणें, अन्न-द्वेष व दाह हीं काविळीचीं लक्षणें जाणावीं.

भ्रमाचें लक्षण.

रजोगुण, पित्त व वात अत्यंत घाटवून मनुष्याच्या मस्तकांतील रक्तास दूषित करतात व त्यामुळें ज्ञानवह नाख्या दूषित होऊन आप-आपलीं कार्ये करण्यास असमर्थ होतात व यामुळें मनुष्याच्या बुद्धीस भ्रंश होऊन त्याला कार्याकार्य कळेनासें होतें.

उपाय.

दुरालभा कषाय हा घृतप्रयुक्त घे महा ।

भ्रमासि निश्चये हरी हरीस चितित्या परी ॥ ५३ ॥

धमाशाचा काढा तूप घालून घ्यावा म्हणजे श्रीहरिचित्तनाने माया-भ्रमाचा जसा नाश होतो तसा यानें या भ्रमाचा नाश होतो.

चाई (टकल.)

आणूनि आर्धी मल पारव्याचा । मेळीं तदा विष्ट त्या उंदराचा ।
पूर्वी जसे केश तसेच होती । सांगे कवी इयंबक ही प्रचीती ॥५४
पारव्याची व उंदराची विष्टा एकत्र करून पाण्यांत खलून टक-
लास लावीत जावी. पूर्ववत् कैस येतात.

पाय फुटण्यावर.

गेरु तथा समधु गुग्गुळ गेळ वाळा ।

हे सैंधवासह खलून गोळा ।

जे फुटले चरण त्यांसि विलेपनानें ।

होती तदा पद सरोजदलाप्रमाणें ॥ ५५ ॥

गेरू (सोनकाव), मध, गुग्गुळ, गेळफळ, वाळा व शेंदेलोण हे सर्व तुपांत खलून एक गोळा करून ठेवावा. पाय फुटल्यावर या औषधाचा त्याला लेप करावा म्हणजे कमलाच्या पानाप्रमाणें (एक सारखे तुळतुळीत) पाय होतात.

उपाय २ रा.

तिल, लवण, हरिद्रा, हेमबीजे सुनेत्रा ।

महिषी नवनीतें पाचिजे धेनुमूत्रा ॥

फुटति चरण त्यांसीं लेप रात्रीस दीजे ।

मृदुतर पद होती दिव्य जैसीं सरोजें ॥ ५६ ॥

तीळ, मीठ, हळद, पिवळ्या धोत्र्याचें बीज यांचा गाय व हेंस यांच्या मूत्रांत काढा करून तो काढा म्हशीच्या लोण्यांत सिद्ध करावा. म्हणजे हें तिलघृत होतें. हें फुटलेल्या पायास लावावें म्हणजे पाय कमलाप्रमाणें मऊ होतात. 683

दारूवर उतारा.

परम चढलेल्या मद्यालागि उतारा ।

सदहि कषिठ सारा, द्राक्ष डाळिंबसारा ।

सम सकल धणेही शर्करेयुक्त घेणें ।

उतरेलहि क्षणमात्रें मद्यउन्माद घेणें ॥ ५७ ॥

दही, कवठाचा गर, द्राक्षाचा रस व डाळिंबाचा रस सर्व समभाग घेऊन त्यांत धन्याचें चूर्ण व बेतानें साखर मिळवावी. हें औषध घावें म्हणजे अतिशय चढलेलीं दारू उतरेल.

आणखी उतारे.

गुळें कोहळेसार मद्या उतारीं । गुळ ऊतरे लागली जे सुपारी ।

दिजे गोदुधें शर्करा धोतन्याशीं । हरे भांगउन्माद तम्बोदकेंसी ५८

(१) कोहळ्याच्या रसांत गूळ घालून घावा म्हणजे दारूचा अम्मल उतरतो. (२) सुपारी लागल्यास गूळ घावा (३) गाईच्या दुधांत साखर घालून तें औषध धोतन्याचें बीं पोटांत गेलें असल्यास घावें. (४) भांगेचा अम्मल जास्त झाला असल्यास ताक पाजावें.

विंचवाचे विषावर उपाय.

विंचू उसे रडत जाय बरे मग्हे जे ।

त्यालागि एक बरपा तरि लेप कीजे ।

वाटूनियां त्वरित साखरकंदपत्रें ।

होईल जाण बरवें मग कंज नेत्रे ॥ ५९ ॥

रताळीच्या वेलाचीं पानें वाटून त्यांचा रस विंचू चावल्याजागीं लावावा किंवा पानाची लुगदी त्या जागेवर तशीच बांधावी.

सोमलावर उतारा.

काथाचें जळ, मूळ कांचवळिचें घेळोवेळीं पाजणें ।

येणें सोमल वीष तीक्ष्ण उतरे, तारुण्य लोळे क्षणें ॥

काताचें पाणी करून त्यांत काझरीचें मूळ उगाळून पाजावें.

अतिशय तीक्ष्ण असें सोमलाचें विष (ओकारी होऊन) उतरतें.

वचनागाचे विषावर उतारा.

नागाचें विष उष्ण दुग्ध उतरी-

वचनाग विषाचे शमनार्थ ऊनऊन दूध प्यावयास घावें.

कर्पूर आज्यें हरे ।

कापराचे विषावर तूप पाजावें.

अफूवर उतारा.

आफूलागि उतार हिंग सगुणा तर्कें प्रवालाघरें ॥ ६० ॥

उत्तम प्रतीचा हिंग ताकांतून प्यावयास घावा म्हणजे आफूचे विष उतरतें.

सर्पदंशास औषध.

भुजंग डसला महा तुज उतार हा हि कळे ।

उगाळुनि रिठा करीं नयनि अंजन प्रेमळे ॥

तथापि जुतरे जरी तरि रिठोदकप्राशनें ।

क्षणांत उतरे अहीविषचि पूर्णचंद्रानने ॥ ६१ ॥

सर्पदंश झाल्याचें कळतांच रिठा उगाळून डोळ्यांत अंजन करावें. अंजनानें विष न उतरेल तर रिठ्याचें पाणी पाजावें, म्हणजे सर्पविष तात्काळ उतरेल.

उपाय २ रा.

केळीच्या गड्या (चें पाणी) चा रस पोटभर पाजावा.

उपाय ३ रा.

बारीक माती पाण्यांत खूप कालवून तें पाणी खूप पाजावें.

उपाय ४ था.

काळ्या सब्ज्याचा रस ४ ते ६ तोळे पाजावा.

उपाय ५ वा.

तांबड्या पुनर्नव्याची पंचांगे वाटून त्याची लुगदी खावयास
धावी व मिळेल तेवढा रस पाजावा.

उपाय ६ वा.

पांढऱ्या कणेरीचें मूळ ३ ते ४ मासे पाण्यांत उगाळून पाजावें.
(सर्पदंश झाल्याची खात्री असेल तरच हा उपाय करावा.)

उंदराचे विषावर उपाय.

खोबरे खवट मूलरसे त्वरे । लेप लावि विष उंदीर ऊतरे ॥
विष उतार समस्ताहि बोलिले । प्रगट हे तुजलागि निवेदिले ॥६२
खवट खोबरे मुळ्याच्या रसांत उगाळून उंदीर चावल्या ठिकाणी
त्याचा लेप करावा.

उपाय २ रा.

निर्गुडी, तगर, शैव्याचें मूळ, बेलमूळ, पुनर्नवा, (घेंटुळी),
वेखंड, गोखरूं व देवडांगरी यांचा काढा मध घालून धावा, म्हणजे
शरीरांत भिनलेले उंदराचें विष उतरतें. हा काढा फार प्रशस्त आहे.
पथ्य करावें.

उपाय ३ रा.

उंदिरकानीचें मूळ पाण्यांत उगाळून प्यावयास धावें.

कुत्र्याच्या विषावर.

प्रगट काचरले कुतरे डसे । परि उपाय त्यासि महा असे ।
त्वरित वाटुनि मूळ बकाणिचें । रस दिजे उतरे विष जीधिचें ॥
बकाणलिबाच्या मुळ्यांचा रस अगर काढा पाजावा, म्हणजे
पिसाळलेल्या कुत्र्याचें विष उतरतें.

उपाय २ रा.

कदंबाचे सालीचा रस किंवा काढा करून त्यांत हिराकसाची पूड
१।२ मासे घालावी. हा काढा दिवसांतून ३ वेळ धावा. काढा घेत
असतांना पथ्य करावें म्हणजे पोटांतील अंड्यांचा नाश होईल.

पालीचे विषावर.

हें विष पोटांत गेलें असतां मनुष्य झिजत जातो, अंगास राख
लावल्याप्रमाणें पांढरा वर्ण होतो, दाह, टोंचण असते व लाल रंगाच्या
फुटकुळ्या अंगावर उठतात.

(१) फडे निवडुंगाच्या मुळांचा रस नाकांतून पाजावा.

(२) मंजिष्ठ, त्रिफळा, पहाडमूळ, कुटकी, हळद, दारुहळद,
धने, जटामांसी, कोष्ठ, धमासा, खैराची साल, कडुघुंदावन, दांती-
मूळ, अडुळशाची पाने, मिरे, मोरवेल, कडूपडवळ, वावच्या, गुळवेल,
चित्रकमूळ, काढेचिराईत, रक्तचंदन, पिंपळी, बाहव्याच्या शेंगेंतला
मगज व कडू निंबाची साल यांचा अष्टमांश काढा धावा.

मोरचूदाचे विषावर.

(१) ओकाराचें औषध देऊन मोरचूद ओकवावा. (२) खडी-
साखर खावयास देऊन ओकेपर्यंत पाणी पाजावें. (३) दही, ताक,
अगर तूप पुष्कळ पाजावें. (४) इडनिम्बाचा रस साखर घालून
पाजावा.

शेंदराचे विषावर.

हें पोटांत गेलें असतां आवाज पार बसतो.

(१) अकलखार व वेखंड पाण्यांत उगाळून पाजावें. उतारा-दूधभात.

(२) गुंजेचा पाला ७ दिवस खावा. पथ्य-तूपभात, दूधभात.
व मीठ वर्ज्य.

(३) विव्याचा तुकडा १ विड्यांतून खावा. दि. ७ पथ्य:-खूप
तूप घालून भात खावा. दूध प्यावें.

सूचना:-विषनाशार्थ औषधें घेत असतां पथ्य चांगलें करावें.

खोकला व हगवणीवर औषध.

पत्री, दालचिनी, लवंग, ललने अकल्करा, पिंपळी ।

सुंठी, हिंगुळ, नाग हे सम खली तांबूल, आले-जळी ।

याचें नांघ दिनेश-भैरव वटी गुंजाप्रमाणें करीं ॥

नाशी कास तथातिसार सुख दे भोगादि सौख्या करीं ॥६४

जायपत्री, दालचिनी, लवंग, अकलकारा, पिंपळी, सुंठ, शुद्ध
हिंगुळ, शुद्ध बचनाग हे सर्व समभाग घेऊन प्रथम विड्याच्या पानाच्या
रसांत खळून गुंजप्रमाणाच्या गोळ्या कराव्यात. ही दिनेशभैरव
नांवाची वटी खोकला व हगवण यांचा नाश करते.

अतिसारावर उपाय २ रा.

देवदार, कुडा, वावडिंगे, मिरे । औषधें चार हीं पक्क विम्बाधरो ।
काथ हा शीघ्र शोकातिसारा हरी । जेवि मातंगंडखळें केसरी ॥
देवदार, कुडा व वावडिंग मिरे यांचा काढा, ज्याप्रमाणें उन्मत्त

हत्तीचीं सिंह गंडस्थळें वेदरकार फोडतो त्याप्रमाणें अतीसार व तजन्य सूज यांचा नाश करतो.

आमांश.

लक्षणः—कुंथून कुंथून थोडथोडें शौचास होतें, शौचास शेंबडा-सारखें तारयुक्त, बुळबुळित, पांढरें अगर रक्तमिश्र होतें. ओटीपोटांत कळा होतात. शौचास मल न होतां बुळबुळित कफच एखादे वेळीं पडतो. यांत मंदसा ज्वर येतो. 683

उपायः—(१) कागदी लिंबाच्या रसांत सेंदेलोण, पादेलेण व मेंथाल (क्रिस्टल) घालून घावेत.

(२) रात्री झोपतांना साखर व मिरपूड ऊन पाण्याशीं घावी.

(३) यावर लंघन हा मुख्य उपाय आहे.

घे सुंठी, मोथा, गुळबेल यांचा। काढा तुला सांगतसे फुकावा। आमातिसार ज्वर दूर कर्ता। मेघासि जैसा पवनप्रहर्ता ॥६६॥

सुंठ, नागरमोथे व गुळबेल यांचा काढा मध घालून घावा म्हणजे ढगांना ज्याप्रमाणें वारा दूर उडवून लावतो त्याप्रमाणें, आमातिसार व ज्वर दूर होतो. 683

मुरड्यावर उपाय.

आमातिसारीं जरि शूल आहे। या लागि आधीं सुख ढाळ पाहे दे पिंपळी आणि हरीतकीचें। चूर्णा कवोणोदकयुक्त साचें ॥६७॥

आमातिसारांत शूल असेल तर सुखानें रेच होणेस हिरड्याची साल व पिंपळी यांचें चूर्ण ऊन पाण्याशीं घावें.

हगवणीवर उपाय २ रा.

धणे, सुंठी, वाळा, कुडा, बिल्व, मुस्ता।

सुधाप्राय हा काथ घेतांचि मुस्ता ॥

अतीसार मेघासि वायू निरोधी।

तसा हा क्षणें लक्ष वेगांसि रोधी ॥ ६८ ॥

धणे, सुंठ, वाळा, कुडा, बिल्व, नागरमोथे, बेलफळ (कोंवळें) व नागरमोथे यांचा नुसता काढा अतिसारांत अमृताप्रमाणें गुणकर आहे. वारा ज्याप्रमाणें शतशः मेघांना उडवून देतो त्याप्रमाणें हा काढा क्षणांत अतिसाराच्या लाखो वेगांस आवरतो.

संग्रहणी.

अग्नि मंद झाल्यामुळें खाल्लें अन्न पूर्णपणें अगर मुळींच न पचतां

तसेंच आममिश्र असें शौचावाटें पडतें. कारणांवाचून शौचास पातळ चोथापाणी असें होतें व पोटांत घुडघुड वाजतें. हा विकार फार चेंगट व हड्डी आहे. यांत मूर्च्छा (डोळ्यापुढें चकरा येणें), श्वास, डोकें दुखणें, पोट फुगणें व हातपाय सुजणें हे विकार होतात.

उपाय.

कुडा, काळा वाळा, अतिविष, धने इंद्रजवही। तथा मुस्ता सुंठी द्विरद्गमने, मोचरस ही ॥ त्वचा दाळिंबाची फलजनित बेल प्रियतमे ॥ ६९ ॥

कुड्याची साल, काळा वाळा, अतिविष, धने, इंद्रजव, नागरमोथे, सुंठ, मोचरस, डाळिंबा (फळा) ची साल व कोंवळ्या बेलफळाचा गर यांचा काढा (मध घालून) घावा.

उपाय २ रा.

हिंग, हिरडा, अतिविष, वेखंड व इंद्रजव यांचें चूर्ण वाळा, नागरमोथे व कोंवळें बेलफळ यांच्या काढ्यांतून घावें.

उपाय ३ रा—शंखवटी.

चिंचाक्षार पलेक पंचलवणें तत्तुल्य लिम्बू जळें।

कीजे कल्प पळेक शंख विज्ञवी सतत्प तीव्रानळें ॥

पारागंधक ही त्रिटाक पळ घे हिंगूळ चूर्णी क्रमें।

कांते शंखवटी हरी ग्रहणिका शूलादि ते ही शमे ॥ ७० ॥

चिंचेचा क्षार एक पळ (चार तोळे), पंचलवणें (मीठ, टाकणखार, शेंदेलोण, बिडलोण व पादेलेण तितकेंच; या सर्वांचें एकजीव चूर्ण करावें.) नंतर शंखाचे तुकडे अग्नीवर चांगले लाल तापवून कागदी (अगर ईंड) लिम्बूच्या रसांत हातानें चुरण्याइतके दिसूळ होईपर्यंत अनेक वेळां विझवावेत. नंतर तीन तीन टांक पारा व गंधक यांची खूप कज्जली खलून त्यांत शुद्ध हिंगूळ एकजीव करावा. नंतर तें वरील मिश्रित चूर्ण, शंखाचे तुकडे व ही कज्जली या सर्वांचा (लिम्बाच्या रसांत) खल करून (वाल प्रमाणाच्या) गोळ्या कराव्यात. ही वृहत् शंखवटी होय. ही संग्रहणी व शूलासारखे इतर उपद्रव यांचा नाश करते.

ग्रहणीनिवारण रस.

पारा, गंधक, हिंगूळासह समाफु तथा नागही।

हे दोन्ही सम पारदा द्विगुण तू घे हेमबीजासही ॥

माक्याच्या श्वरसें खलूनि गुटिका गुंजप्रमाणें करी ।
मीरें आज्यसहीत दे ग्रहणिका ती रोग सातावरी ॥
दे एक गुंजभरि जायफळा जिऱ्यांशीं ।
साही प्रसिद्ध अतिसार तथासी नाशी ॥
वाताग्निमांघ उचकी कफशूलवांति ।
बहू रोग ही त्रिकुटका मधुयुक्त जाती ॥ ७१ ॥

पारा, गंधक, हिंगूल, समभाग (एकेक भाग), अफू २ भाग व धोतय्याचें शुद्ध वीं २ भाग (शुद्ध वचनाग—अर्थाप्रमाणें) यांचा माक्याच्या खरसांत उत्तम खल करून गुंजे एवढ्या गोळ्या कराव्यात. त्यांतील एक एक गोळी तूप व मिरपूड यांजबरोबर संप्रहणीवर घ्यावी. (सहा प्रकारचे अतिसार व संप्रहणी अशा) सात रोगांवर ही प्रशस्त आहे. जायफळाचें चूर्ण, जिऱ्याचें चूर्ण (व तूप) यांसह यांतील एक गोळी घ्यावी. साही प्रकारचे अतिसार बरे होतात. सुंठ, मिरे व पिंपली यांचें चूर्ण मधासह दिलें असतां वातरोग, अग्निमांघ, उचकी, कफ, शूल, ओकारी व इतर अनेक रोग नाश पावतात.

रक्तशुद्धीवर मंजिष्ठादी काढा.

मंजिष्ठा, त्रिफळा, पहाड, कुटकी, दोन्ही हरिद्रा धने ।
मांसी, कोष्ठ, दुरालभा, खादिरही, इंद्रावणी आणणें ॥
दांती, अडुलसा, मिरे, तिबडीही, मूर्वा पटोली तथा ।
वावची, अमृत, चित्रक, भुई-निम्बासि घे सर्वथा ॥
रक्तचंदन, पिंपळी, बाहवा । सहीत निम्ब कषाय दिजे नधा ।
सकल रक्तविकार हरि क्षणें । इसव कुष्ठ तथा शिरिचीं व्रणें ॥ ७२ ॥
(याचा अर्थ “पालीचे विषावर उपचार” यांत आंकडा २ मध्ये दिला आहे.)

उपाय २ रा.

कडुलिम्बाचीं कोंवळीं पानें व फुलें पाण्यांत वाटून तो रस प्यावा.

उपाय ३ रा.

हिरडा, सेंदेलोण व जिरे यांचें चूर्ण ऊन पाण्याशीं घ्यावें.

पांढऱ्या कोडावर.

बिम्बे, चित्रक, बाहवा, अहिमूळ, वावडिंग, निम्ब लोलक्षणे ।
आणावा कळलाविकंद सकळी तूं जाणसी लेपणें ॥ ७३ ॥

बिम्बे, चित्रक, बाहव्याचें मूळ, वचनाग, वावडिंग, कडुनिम्ब व कळलावीचा गड्डा यांचा पाण्यांत वाटून पांढऱ्या कोडावर लेप करावा.

उपाय २ रा.

कुष्ठ श्वेत हरेल योग दुसरा घे वावडिंगें बरीं ।
कांजे तैल कणहेर चित्रक सह श्वेतादि कुष्ठावरी ॥ ७४ ॥
वावडिंग, कणहेरीचें मूळ व चित्रक यांचें वखगाळ चूर्ण तिळाचे तेलांत खलून पांढऱ्या कोडावर लावावें.

रक्तपिती.

हरीतकी, खजूर, सीवर्णाचीं । पर्कीं फळें आणुनी उंबराचीं ।
द्राक्षा असे पांचहि योग लीले । दे रक्तपितीस मधु रसाळे ॥ ७५ ॥
हिरड्याची साल, खजूर, शिवणीचीं फळें, पिकलेलीं उंबरे व द्राक्षें यांचा काढा रक्तपितीचा नाश करतो.

नायटे वगैरेवर उपाय.

घे तूं पारद, कात, मोरचुतही, पाषाणभेदासही ।
आणावें मुरदाडीशग खलणें आज्यांत ताटांतही ॥
या लेपें गजकर्ण, कंडु, निरसें, विस्फोटक व्याधिही ।
दादी अजुद नायटे पैण ही सर्वत्र फोडासही ॥ ७६ ॥

पारा, पांढरा कात, मोरचूद, पाषाणभेद व मुरदाडीशग या सर्वांचा तुपांत मिळवून तांब्याच्या ताटांत खूप खल करून मलम करावें. हें मलम गजकर्ण, कंडु, फोड, नायटे, पैण वगैरे त्वचा रोगांचा नाश करते.

खरजेवर उपाय.

दोन्ही जिरे हळदि दोन्ही मिरे क्रमेही ।

सिंदूरगंधकसमान मनः शिलाही ॥

पारा समस्त सह तुपांत बरा खलावा ।

जाईल शोत्र खरजेवरि लेप लावा ॥ ७७ ॥

जिरे, शहाजिरे, आवेहळद, दारुहळद, काळी व पांढरीं मिरीं, शेंदूर, गंधक, मनशीळ व शुद्ध पारा या सर्वांचा तुपांत खल करून खरजेवर लेप लावावा.

गंडमाळेवर उपाय.

हिराकस, बिम्बे दोन्ही । रविदुग्धें उगाळुनी ॥

या लेपें शमति श्यामे । गंडमाळा मनोरमे ॥ ७८ ॥

रुईच्या चिकांत हिराकस व बिम्बा मिळवून गंडमाळेवर लेप द्यावा.

भगंदरावर औषध.

तोळा एक मनःशिला द्विगुणतें घेई कलोजी दुजें ।
तोळे चार गुळा प्रिये, ति-वरुषा एकत्र तीन्हि किजे ॥
गोळ्या सप्तकरी घुतें त्रिदिन हे पथ्यासि सोजी तुपे ॥
घेतां वांति करी भगंदर पहा चौथ्या दिनीं हारपे ॥ ७९ ॥

एक भाग मनशीळ, दोन भाग कलोजी (जिरें) तीन वर्षांचा
जुना गूळ ४ तोळेया सर्वांचा एकजीव करून सात गोळ्या कराव्यात
व त्या तुपांतून तीन दिवस घाव्यात, हें औषध घेतल्यावर वांती
होते; परंतु ४ थ्या दिवशीच भगंदर नाहीसें होतें.

उपाय २ रा—त्रिफळाचा काढा गुग्गुळ घालून घ्यावा. तीन
सप्तकें घेऊन पथ्य करावें.

उपाय ३ रा—हिराकस व शेंदेलोण एरंडेलांत खळून लावावें.

वांगावर उपाय.

रक्तचंदन हळदि महिषी । दुग्धयुक्त तरि वांग विनाशी ।
महशीच्या दुधांतून रक्तचंदन व हळकुंड उगाळून लावावें.
लेप आइक दुजा उदकेशी । लावि जायफळ सत्यसुकेशी ॥ ८० ॥
औषध २ रें—पाण्यांत जायफळ उगाळून लावावें.

नारूस उपाय.

हिंगवटी हिंगणीच्या मुळ्याशीं ।
पिंडी यांची बांधिजे घाळघाशीं ॥
ते सोडावी चौदिसांमाजि पाहें ।
चौथे दिवशीं सत्य घाळा न राहे ॥ ८१ ॥

हिंग व त्या झाडाची मुळी एकजीव चेंचून बारीक लुगदी करावी
व ती नारवावर बांधावी. तीन दिवस सोडूं नये. चौथे दिवशीं सोडून
टाकावी. हा उपाय केला असतां खरोखर नारूचा नाश होईल.

उपाय २ रा—बरेजी राळ बारीक पूड करून ३ मासे १ तोळा
उत्तम तुपांतून नारूचा फोड अगर सूज आल्याबरोबर खावी. दिवस-
भर लंघन करून रात्रीं ऊन ऊन तूपभात पोट न भरे असा खावा व
पाणी ऊन घ्यावें. यानें पुन्हा नारू होत नाही.

व्रणावर उपाय.

त्रिफळासह गुग्गुळ सर्व समे । करुनि शीघ्र कषाय सुमध्यमे ।
मग देशिल त्यांसि गुणावह हा । व्रणवारणं वारणसिहमहा ॥

हिरडा, बेहडा व आंवळकटी यांचे काढ्यांत गुग्गुळ घालून तो
काढा घ्यावा. हत्तीचा सिंह जसा नाश करतो तसा हा काढा व्रणाचा
नाश करतो.

(गरमी) उपदंशावर उपाय.

वाटूनि पत्र रस सागर-गोटिकेचा ।
दे दोन सप्तक तुपासह सत्यवाचा ।
पथ्यास योग्य सखि घे वरि तूप सोजी ।
व्याधीस नाश करि सुंदर रोमराजी ॥ ८२ ॥

सागरगोठ्याच्या पानाच्या अंगरसांत तूप घालून घावें व तूपभाताचें
पथ्य करावें म्हणजे गरमीचा नाश होईल.

उपाय २ रा.

(१) रुईचीं पिकलेलीं पानें ७०० आणावीत. नंतर १ तोळा-
भर अरू पाण्यांत कालवून त्या पाण्याचा सर्व पानांना लेप घावा.
नंतर एका मडक्यांत तीं सर्व पानें घालून त्यास मुखमुद्रा करावी व
पाताळ यंत्रानें अर्क काढावा. हा अर्क १ तोळा सकाळ संध्याकाळ
साखरेंतून घ्यावा. दिवस १४. पथ्य तूपरोटी.

(२) रेवाचिनी १ तोळा, वेलदोडे ४ मासे, जिरें ४ मासे,
सोरमीठ ३ मासे, बाळहिरडे १ ॥ तोळा, व मोरचूदाची लाही १/२ तोळा
या सर्वांचें एकजीव चूर्ण करून लिम्बुरसाचीं ७ पुटें त्यास घावीत
व बोराचें बीं एवढाल्या गोळ्या कराव्यात. ह्या गोळ्या सकाळ
संध्याकाळ साखरेंतून घ्याव्यात. दि. ७।१४. पथ्य तूप, रोटी, साखर.

कृमी (पोटांतील जंत वगैरे.)

त्रिकटु इंद्रजव श्मितभाषिणी ।
खदिरसार तथा सुविलासिनी ॥
करुनि देई कषाय अजाजलें ।
प्रशमवी सकळें कृमिचीं कुळें ॥ ८४ ॥

सुंठ, मिरें, पिंपळी व इंद्रजव व खैराचा कात या सर्वांचें चूर्ण
शेळीच्या मूत्रांतून घावें.

मूत्रविकारांवर उपाय.

दुरालभा कुशा काशा । यांचा काथ सुधाधरे ।
मधाच्या अनुपानाशीं । मूत्रकृच्छ्र खडा विरे ॥ ८५ ॥

धमासा, दर्भाचें मूळ व हरळीच्या मुळ्या (किंवा ठोंबाच्या मुळ्या) यांचा काढा मध घालून घ्यावा, म्हणजे उन्हाळे व मूतखडा यांचा नाश होतो.

२ महाशमन कषाय.

एरंडगोशुरशिलाजित वेळमुग्धे ।

पाषाणभेद सह अडुळसा सुदुग्धे ।

ज्येष्ठी मधे मिल्हिनियां शीघ्र काढा करी ।

देई महाशमन कृच्छ्रखडा हरी ॥ ८६ ॥

एरंडमूळ, गोखरू, शिलाजित, वेलची, पाषाणभेद, आडुळसा, ज्येष्ठमध यांचा काढा उन्हाळे व मूतखडा यांचा नाश करतो.

पाषाणभेदपलाही पिंपळीचूर्ण हें करी ।

गुळतंडुळ धुवणाशी मूत्रकृच्छ्र खडा हरी ॥ ८७ ॥

(३) पाषाणभेद, नागरमोथे व पिंपळी यांचें चूर्ण धुवणांत गुळ घालून त्यांतून घावें म्हणजे उन्हाळे व मूतखडा यांचा नाश होतो.

शर्करेसहित कांटसांवरी । माक्षिका गुळवेळ दे बरी ।

योग हे उभयही मदालसे । मूत्रकृच्छ्र शमनार्थ राजसे ॥ ८८ ॥

(४) कांटे सांवरीच्या सालीचें चूर्ण अगर काढा साखरेशीं देणें किंवा गुळवेळीच्या अंगरसांत (हिमांत) मध घालून घ्यावा. हीं दोन्ही औषधे उन्हाळ्यांचा नाश करतात.

(५) सराटे व एरंडमूळ यांचा काढा खडीसाखर घालून घ्यावा.

(६) कागदी लिम्बाचें सरबत प्यावें अगर नुस्ते खडीसाखर घातलेलें थंड पाणी प्यावें.

आंकारी.

मधुमक्षिकेच्या मळासी ।

बरे वाळले आवळे चंदनासी ।

मुळी कावळीची तथा हिंग देणें ।

तिन्ही योग हे वांतिरोगासि देणें ॥ ८९ ॥

(१) मेण मधांत मिल्हून चाटावें (२) आंवळकटी व चंदन एकत्र पाण्यांत उगाळून घ्यावें (३) कावळीची मुळी व हिंग यांचें चूर्ण ऊन पाण्याच्या घोटाबरोबर घेणें. हे तिन्ही उपाय ओकारीचा नाश करतात.

बोराच्या बिया सिंदीचीं पत्रें ।

नारळाची शेंडी आणी पवित्रे ।

त्यांचे पाणी वांति तात्काळ नाशी ।

सांगे साच त्र्यंबक प्रेमराशी ॥ ९० ॥

(२) बोराच्या बिया, सिंदीचीं पानें व नारळाची शेंडी पाण्यांत घालून तें पाणी प्यावें म्हणजे वांतीचा नाश होतो.

बला प्रियंगू सह बोरबीजे । श्रीखंड नाकेशर ऊकळीजे ।

अष्टांश यांचें जलचंद्रकांती । देतां त्रिदोषोद्भव जाय वांती ॥ ९१ ॥

(३) वेलदोडा, गव्हला, बोराचें बी, सुपारी व नाकेशर यांचा अष्टमांश काढा घ्यावा म्हणजे सान्निपातिक वांतीचा नाश होतो.

तृष्णा.

आणूनि कोष्ठ मग ज्येष्ठ-मधु क्रमै हीं ।

नीलोत्पलै वट-डिन्यासह सर्व पाही ॥

कीजे मधासह बरा अवलेह यांचा ।

ताहानरोगशमनार्थ उपाय साचा ॥ ९२ ॥

कोष्ठ, ज्येष्ठमध, निळें कमळ व वडाची पालवी यांचें मध घालून केलेलें चाटण चाटावें.

(२) लवंग, जायफल, अगर मिरे यांपैकीं एकाची पूड पाण्यांत घालून तें पाणी प्यावयास घावें.

(३) आंब्याचीं व जांभळीचीं कोंवळीं पानें यांचा काढा मध घालून थंड झाल्यावर घ्यावा.

(४) ४ तोळे चंदन १२८ तोळे पाण्यांत अर्धे (६४ तोळे) राहीपर्यंत उकळावें. थंड झाल्यावर हे पाणी तृष्णाशमनार्थ उत्तम आहे.

धातुक्षय.

धातुक्षर्यां परमयोग स्वरूपराशी ।

दे द्राक्ष साखर बरी मधु पिंपळीशीं ॥ ९३ ॥

मनुका, खडीसाखर, मध व पिंपळी यांचें चाटण घावें.

आस्कंद, साखर, तुपा, मधु पिंपळीशी ।

योगद्वर्यां अशनओदन गोदुधाशीं ॥ ९४ ॥

(२) आस्कंद, साखर, तूप, मध व पिंपळीचूर्ण हीं औषधे एकत्र करून घ्यावी. पध्य गाईचें दूधमात खावा.

दाहशमन.

सहज दाह समुद्भवला जरी । परिस एक उपाय तयावरी ।

तरि उगाळुनि कर्पूरचंदने । कर विलेप बरा विमलानने ॥

विशेष काही कारण नसतां जर शरीराचा दाह होऊं लागला, तर कापूर व चंदन पाण्यांत उगाळून सर्वांगास लावावें.

सुजेवर उपाय.

वाटोनियां सागरगोटिकेचीं । पत्रें रुईचीं सह पुष्करांची ।

शेकूनियां लेप सुजीस कीजे । शोफा न राहे दिवसांत तीजे ॥

गजगा, रुई व पांढरा एरंड यांचीं पानें वाटून लुगदा करावा व तो सुजेवर ऊन करून बांधावा. तीन दिवसांत बरी होईल.

धातुपौष्टिक उपचार.

(१) कंदर्पद्रव माक्षिके; घृत मधू आस्कंदही सेविजे ।

(२) दुग्धे पक्क उचाटिका मुळबेर हे शर्करेसी दिजे ।

(३) किंवा दे घृत आवळेरस-तूपे मधू सेवणे ।

(४) वाढे वीर्य अमोघ पथ्य करिता राकामृगांकानने ॥ ९५ ॥

(१) कांधाचा रस व मध (२) तूप, मध व आस्कंद चूर्ण.

(३) मुईआवळी अगर पांढरी गुंजेच्या मुळ्या दुधांत शिजवून त्यांचे चूर्ण साखरेशीं घ्यावें.

(४) आवळ्यांचा रस व तूप घावें (५) किंवा तूप व मध यांचे सेवन करावें. व वरील पैकीं कोणतेही औषध घेतल्यानें वीर्य-वृद्धि होते; मात्र पथ्य केलें पाहिजे.

पोटशूळावर.

अतिशय नत केला पोटशूळें मृगाक्षी ।

उपशमन त्याचें वैद्यशास्त्रोक्त साक्षी ॥

स्वरित करि जलोष्ठा देई एरंड तैले ।

विदित कुरळकेशी हे तुला सत्य केले ॥ ९६ ॥

पोटशूळानें रोगी अगदीं धरणीवर पडला असेल तर कढत पाण्यांतून एरंडेल तेल घावें. हा खात्रीचा उपाय आहे.

सुंठी सैधव सागरगोटी । हिंग उष्ण जळ पूर्व कपोटी ।

सेवितां नृहरि नाम सुमंत्रे । शूल निर्मुळ करि क्षणमात्रे ॥ ९७ ॥

(२) सुंठीची पूड, सैधव, गजगा व भाजलेला हिंग यांचे वखगाळ चूर्ण करून उन पाण्याशीं घ्यावें. परमेश्वराचें नामस्मरणानें पापांचा नाश होतो त्याप्रमाणें याचें सेवनानें शूलाचा नाश होतो.

नेत्ररोगांवर उपाय.

घाली साखर सिंधुफेन नयनीं आरक्तपुष्पाहरी ।

शुभ्रालागि सुवर्णमाक्षिकमध्ये मातंग शत्रूहरी ॥

गोमूत्रेंसह पिंपळीस न दिसे रात्रीस नेत्री जया ।

पाहे ही त्रय अंजनं तूं जाण रोगत्रया ॥ ९८ ॥

खडीसाखर व समुद्रफेंस यांचें पाणी करून तें डोळ्यांत घालावें, म्हणजे अहिरा नाश पावतो; स्वर्णमाक्षिक (शुद्ध करून) मधांत उगाळून डोळ्यांत घालावें, पांढरे फूल नाहीसें होतें; रातांधळ्यास पिंपळी गोमूत्रांत उगाळून डोळ्यांत घालावी म्हणजे रातांधळें दूर होतें.

कर्पूरही हळद कौटज निंबबीजे ।

आफूस बोल खल निंबुरसांत कीजे ॥

आले विलोचन बहूतची दुःख देती ।

हे लेपितां नयनरोग समस्त जाती ॥ ९९ ॥

२ कापूर, हळद, कुड्याचें बीं, निंबुणीचें बीं, अफू व बोल यांचा लिंबूच्या रसांत उत्तम खल करावा व त्याचा डोळ्यास लेप करावा म्हणजे सर्व नेत्ररोग नाश पावतात.

आज्येंसी सह पांढरी वसु मुळी पुष्पासि दूरि करी ।

ज्याचे नेत्र गळेति त्यांस हि बरी कंडू तिळेलें हरी ॥

नीरेसी पटलासि शीघ्र निरसी हें जाणिजे तत्त्वतां ।

सांगे त्र्यंबक कांजिये करानियां जाईल रातांधता ॥ १०० ॥

३ पांढऱ्या वसूची मुळी तुपांत उगाळून डोळ्यांत घालावी म्हणजे फूल नाहीसें होतें. डोळ्यांतून सारखें पाणी वाहतें त्याला हाच उपाय करावा. वसू पाण्यांत उगाळून डोळ्यांत घातली असतां सारा (पटल) नाश पावतो; कांजीत उगाळून वसूची मुळी डोळ्यांत घालावी, रातांधळें जाईल, असें वैद्य त्र्यंबक सांगतो.

वेळा सैधव कोष्ठ शंख तुरटी हिंगूळ स्वागी मिरें ।

माका मोर्चुद लाख नीळ कु-नटी तारामुखी कर्पूरे ॥

पद्माचें बिज सिंधुफेन कुकुटी अंडे तथा निर्मळीं ।

मौनाक्षी नरटालुका सुरतरु श्वेता वसूची मुळी ॥

अजमूत्रामध्ये खलुनि सकळें सप्तक वरी ।

तदा दांही काळीं नयन कमळीं अंजन करी ॥

फुलें रक्तं श्वेतं तिमिर निल काचा वृत्त शमे ।

निशीच्या अंधारादिक नयनरोग प्रियतमे ॥ १०१ ॥

४ वेळदोडा, सेंदेलोण, कोष्ठ, शंखभस्म, तुरटीची लाही, हिंगूळ,

टाकणखाराची लाही, मिरिचूर्ण, माका, शुद्ध मोरचूद, लाख, निळी, शुद्धमनशीळ, कापूर, पद्मबीज (कमळबीज), समुद्रफेंस, कोंबडीच्या अंड्याचीं टरपलें, निवळीचें बी, ब्राही, मनुष्याच्या डोक्याची कवटी, देवदार व पांढऱ्या वसूची मुळी, या सर्वांचा शेळी मुतांत अखंड सात दिवस खल करावा, व सुकल्यावर बारीक लांबट गोळ्या कराव्यात. यांतील एक एक गोळी जरूरीप्रमाणें सकाळ संध्याकाळ पाण्यांत उगाळून डोळ्यांत अंजन करावें म्हणजे अहिरा, फूल, तिमिर, नेत्रवात, काचबिंदू व रातांधळें वगैरे सर्व रोग नाश पावतात.

आमवात.

लक्षण:—अंग मोडून येणें, अन्नेद्वेष, तहान, आळस, जडपणा, ताप, अंगाला धोदरी, अंग दुखणें, सर्वांगांत तीव्र वेदना हीं होतात.

उपाय.

पूर्णचंद्राने सुंठी । घे दुजी गुळवेळही ॥

या काथसप्तकें नासें । आमवात मदालसे ॥ १०२ ॥

सुंठ व गुळवेळ यांचा काढा ७ दिवस घ्यावा, आमवाताचा नाश होतो.

आमवातांतील जोराचे वेदनांवर काढा.

जरि आमसमीरण दुःख करी ।

परिस एक उपाय तयाचरी ॥

तरि पुष्करतैल सह मग दे ।

दशमूळ कषाय महासुख दे ॥ १०३ ॥

संधिवातांत जर अतिशय वेदना होत असतील तर एक उपाय सांगतो तो, 'दशमूळच्या काढ्यांतून एरंडेल घावें' हा ऐकून घ्यानांत धर म्हणजे तो तुला सुख देईल. (कल्याण करील) किंवा हा काढा या रोगानें पीडित रोग्यास सुख देतो असाही अर्थ घ्यावा.

उपाय दुसरा व तिसरा.

आणुनि सुंठ गुळवेळ कषाय दीजे ।

हा आमवातशमनार्थ उपाय कीजे ॥

एरंडतैल सह सुंठिकषाय देशी ।

हा आमवात, काटि, कुक्षि शुळास नाशी ॥ १०४ ॥

आमवातशमनार्थ सुंठगुळवेळीचा काढा घावा. (३) किंवा

सुंठीच्या काढ्यांतून एरंडेल घावें, म्हणजे आमवात, कंबर दुखणें व बरगड्या दुखणें यांचा नाश होतो.

रामबाणरेचन.

पारा टांकण सुंठि गंधक मिरे जेपाळ यानंतरे ।

एकेकत्रिणी दोन दोन मग त्या ओष्ठप्रवालाघरे ॥

योजीं भाग अनुक्रमें सितजळें गुंजैक मात्रा त्वरे ।

देई रेचन हें जलोदरमहाशूलादि गोळा हरे ॥

पाहें येणें रेचसी हेमकांती । शूलालागीं रामबाण प्रचीती ।

विश्वासें दे अन्यथा हें न मानी । सांगे साचें त्र्यंबकप्रेमखाणी ॥

शुद्ध पारा १ भाग, टांकणकाराची लाही १ भाग, सुंठ ३ भाग, शुद्ध गंधक २ भाग, मिरिचूर्ण २ भाग व शुद्ध जेपाळ ८ भाग अशीं औषधें घ्यावीत. नंतर प्रथमतः पारा व गंधक यांची उत्तम कज्जली करून त्यांत मग वरील इतर औषधें मिळवून एकजीव करून गुंजप्रमाणाच्या गोळ्या कराव्यात. त्यानंतर रोग्याचे शक्तिमानाचा विचार करून १ अगर २ गोळ्या थंड पाण्याशीं घाल्यात. म्हणजे रेच होऊन जलोदर, महाशूल व अष्टीला वगैरे रोग नाश पावतात. हें औषध शूळावर राम असल्याचा अनुभव घे. यावर अविश्वासाचें कारण नाही असें त्र्यंबक वैद्य आपल्या पत्नीस सांगतो.

उतारा.

जरी लागले डाळ ना बंद होती ।

खडी शर्करा थंड पाण्यांत पीती ॥

करी योग हा सत्वरें आण माशी ।

वरी पथ्य घे सुंदरी तूपसोजी ॥ १०६ ॥

रेचक औषध घेतल्यानंतर जास्त रेच होऊन रोग्याची शक्ति क्षीण होऊं लागली तर खडीसाखर वाटून थंड पाण्यांतून घावी व खूप तूपभात खावयास घावा. हा उपाय ताबडतोब करावा.

रास्नादि काढा.

रास्ना पुष्कर दुर्लभा त्रिकटुकी सुस्ताजमोदा चवी ।

कोरांती त्रिफळा किराइट कुडा लज्जालुका भाणवी ॥

घे वाग्हा वच रक्तचंदन तथा मूर्वाकचोरा सये ।

भांगीं कटूफल अतिवीष चिकणा घे देवदार प्रिये ।

घे ओवासह काकडशिंणी । अडुळसा गुळवेळ कशांगी ।

घे कटुकी जवखार विडंगी । तें दशामूळ तथा सप्त भागी ॥
हा काथोदर खात निर्मुळ करी बाळंतरोगासही ।
शोफा शूल समस्त शैत्य उचकी सर्वांग एकांगही ।
कुञ्ज क्लीव गुदाशी मंड अनला आमा निळा तो हरी ॥
संहारी गलरोग कंठ पचना सर्वत्र रोगावरी ॥ १०७ ॥

रास्ता, पोखरमूळ, धमासा, सुंठ, मिरें, पिंपळी, नागरमोथे, अज-
मोदा, चवक, कोरंठ्याचें मूळ, हिरडा, बेहडा, आंवळकटी, काढे-
चिराईत, कुड्याची साल, लाजाळू, बाहव्याचा शेंगेचा गीर, वेखंड,
रक्तचंदन, मोरवेल, कचोरा, भारंगमूळ, कायफळ, चिकणामूळ, अति-
विष, देवदार, ओंवा, काकडशिगी, अडुळसा, गुळवेळ, कटुकी-
जवखार, वावडिग्या, रानगांजाचें मूळ, रिंगणमूळ, भारंगमूळ, गोखरू-
मूळ, बेलमूळ, ऐरणाचें मूळ, टेंदूचें मूळ, शिवणीमूळ व पहाडमूळ
यांचा काढा करून घ्यावा; म्हणजे बाळंतरोग, सूज व शूल सर्व
प्रकारचें पडसें, उचकी, सर्वांग व एकांगत्रात, कंवरशूल, नंपूसकत्व,
मूळव्याध, अग्निमांध, आमवायु, सर्व प्रकारचे गलरोग, कंठरोग व
नेत्ररोग यांचा नाश होतो.

फॅफ्युआवर नस्य.

चिरगुट भिजवावें डेकुणाचें निरक्तें ।
त्रिदिन खरमूत्रें नस्य देई पवित्रें ॥
बहुत दिवशिचा ही तो अपस्मार ।
प्रियसखि तुजलागीं सांगतो निश्चयेंसी ॥ १०८ ॥

डेकुणाच्या रक्तांत चिंधी भिजवून ती गाढवाच्या मुतांत कुस्करावी
व तें तीन दिवस नाकांत घालावें म्हणजे जुनाट फॅफ्युआचाही नाश
होतो.

आम्लपित्तावर काढा.

भुई निम्ब माका करी काथ यांचा ।
मधूसी दिजे बोलतो सत्य वाचा ॥
महा क्षोभल्या आम्लपित्तासि वारि ।
मुळी काषळी हिंग योगें निवारी ॥ १०९ ॥

काढेचिराईताचा व माक्याचा काढा करून त्यांत मध घालून
घावा किंवा (२) कावळीच्या मुळांचा काढा हिंग घालून घावा. हे
दोन्ही काढे आम्लपित्ताचें निवारण करतात.

धुपणीवर काढा.

दारहरित्र साल वरी विव्याची ।
लाजाळूका तिळफुलें रसवंति साची ॥
यांचा कषाय सखि दे अति सौख्यकारी ।
दोषत्रयादिक महाप्रदरा निवारी ॥ ११० ॥

दारहळद, विव्याचीं टरफलें, लाजाळू, तिळाचीं फुलें व रसांजन
यांचा अतिशय सुख देणारा काढा घावा म्हणजे त्रिदोषांपासून उत्पन्न
झालेले धुपणी व प्रदर इत्यादि रोग निवारण होतात.

पिंपळीचूर्ण—अरुचि वगैरेवर.

अरुचि हृदयरोगाश्वासकासक्षयासी ।
कमलअनल-- मांध पांडु जीर्णस्वराशी ॥
उपशमन नवांचें पिंपळी दे गुळारी ।

पिंपळीचें चूर्ण गुळाबरोबर खावें म्हणजे अरुचि, हृद्रोग, दमा,
खोकला, क्षयाचें पूर्वरूप, कावीळ, अग्निमांध, पांडुरोग व जीर्णस्वर हे
रोग नाश पावतात.

दम्यावर उपाय.

गुळासह शिरसांचें तैल तें श्वास नाशी ॥ १११ ॥
मोहज्यांचे तैलांत गुळ मिळवून घावा म्हणजे दम्याचा नाश होईल.

त्रिकटुगुटिका.

त्रिकटुचित्र आणि हरीतकी ।
सकळ वाटुनियां करणें फकी ।
द्विगुण घालूनि गूळ गुटी किजे ।
सहज पांडु हरी मुळव्याधिजे ॥ ११२ ॥

सुंठ, मिरें, पिंपळी, चित्रक व हिरड्याची साल यांचें वल्गळ
चूर्ण करून त्यांत दुप्पट गूळ मिळवून गोळ्या कराव्यात. हा उपाय
पांडुरोग व मूळव्याध यांचा नाश करतो.

ओंव्याची योजना.

दिजे गंधवीडे अजीर्णासि ओंवा ।
बहु मूत्रदोषीं तिळेंसिचि घावा ॥
तथा उष्णतैलागि दे शर्करेसी ।
नळावायुसी कासि उष्णोदकाशी ॥ ११३ ॥

अजर्ण झालें असतां ओव्याचें चूर्ण शेंदेलोणाबरोबर घावें. अतिशय लघ्वी होत असल्यास तिळाचें चूर्ण व ओवा खावा. उष्णता शमनार्थ साखरेतून द्यावा व नळाश्रित वातावर व (वात-कफज) खोकल्यावर उन पाण्याशीं ओवा घावा.

नारायणचूर्ण.

झाऊशें उपजीरें त्रिकटु कुटकी चित्रक क्षार दोन्ही ।
मांसी कोष्ठाजमोदा त्रिफळ वच धने बाफळी मूळ आणि ॥
एरंडा वावडिंगे सकलही लवणें हें सम सर्व घेणें ।
सातोना इंद्र दांती त्रिदल युग दशत्रिभिभाग क्रमानें ॥
हें नारायणचूर्ण गुल्म विटही शूलार्थ आध्मानही ।
घावें बोर जलांत; चिंच सुख दे, दाळिंब तक्रेंचिही ॥
मद्यार्शी विषनाश पै दधिजळें हें पांडुरोगीं बरें ।
मंदाग्नी ज्वर जीर्ण कास दमही हृद्रोग येणें हरे ॥
जलोदरालागिं भगंदरासी । जे कंठरोग ग्रहणी विशेषीं ।
कुष्ठदिकांतें क्षय उष्ण नीरें । लोपें क्षणें अन्न जसें समीरें ११४

खडशेरणी, वडीशेप, जिरे, सुंठ, मिरे, पिंपळी, कुटकी, चित्रक, जवखार, जटामांसी, कोष्ठ, अजमोदा, हिरडा, बेहडा, आंवळकटी, वेखंड, धणें, बाफळी, एरंडाचें मूळ, वावडिंग, शेंदेलोण, पादेलोण, बीडलोण, मीठ व टाकणखार हीं सर्व द्रव्यें समभाग-एक-एक भाग घ्यावीं व सातवीण २ भाग, कडु इंद्रावण १० भाग, जमालगोटा मूळ २ भाग, तिथारी निवडुंग ३ भाग (चीक) हीं द्रव्यें या प्रमाणांत घ्यावींत. नंतर बरील प्रथमचीं सर्व द्रव्यें व नंतरचीं सर्व द्रव्यें यांचें एकजीव मिश्रण करावें म्हणजे हें नारायणचूर्ण होतें. हें गुल्म, मलवद्धता, शूल, आध्मान (पोटांत गुड गुडणें) यावर बोरीच्या पानाचा रस (अगर काढा मुळांचा) चिंचेची साल अगर दाळिंबाचा रस अगर ताक यांतून घावें. विषनाशनार्थ प्यावयाच्या दाखंतून घावें, पांडुरोगावर दद्याच्या निवळीतून घावें. अग्निमांघ, जीर्णज्वर, खोकला, दमा व हृद्रोग यांचा हें चूर्ण नाश करतें. जलोदर, भगंदर, कंठरोग, ग्रहणी, कुष्ठ व क्षय यांचे नाशनार्थ हें औषध उन पाण्यांतून घावें. वाऱ्याच्या सोसाव्यानें ढग जसे दूर जातात त्याप्रमाणें या चूर्णाचे सेवनानें सर्व रोग दूर जातात.

ऋतुबंदीकरण.

पलाश बीजें सह शेवतींचीं ।
पुष्पें जळार्शीं अथवा तुपाशीं ॥
हें सेवितां जाय विटाळ साक्षी ।
पुष्पासि लावी तुरटी मृगाक्षी ॥ ११५ ॥

स्तन्ययोग.

काढा करुनि गुळवेलिचिया मुळ्यांचा ।
तो दुग्ध घालुनि तयांतचि सत्यवाचा ॥
जीच्या स्तनांत पय अल्प तियेसी देतां ।
ना लागतील दिवसत्रय दुग्ध येतां ॥ ११६ ॥
गुळवेलीच्या काढ्यांत (गाईचें) दूध घालून, ज्या स्त्रीला दूध कमी येतें तिला, तो काढा प्यावयास द्यावा म्हणजे तीन दिवसांत दूध येईल.

गर्भिणी-गर्भ-पालन.

अश्वगंध मुळें यांचा । कषाय कृशमध्यमे ।
देतांचि गर्भिणीलागीं । पुष्ट बालक संभवे ॥ ११७ ॥
अश्वगंधाच्या मुळ्यांचा काढा गर्भवतीस द्यावा म्हणजे मूल सुदृढ निपजतें.

बालरोगावर उपाय.

मुस्ता जिरे त्रिकटु लवंग वामे ।
आणून इंद्रजवही अतिविष इयामे ॥
यांचा बरा करुनि निबुरसांत काला ।
अन्नान त्यास वधू दे गुटि बालकाला ॥ ११८ ॥
नागरमोथे, जिरे, सुंठ, मिरे, पिंपळी, लवंग, इंद्रजव व अतिविष यांचा लिंबाच्या रसांत खल करावा व गोळ्या कराव्यात. यांतील एक गोळी बालकास प्रसंगोपात द्यावी. सर्व बालरोग नाश पावतात. बालकासि परम ड्वरवांती । त्यासि शांति करि कांचनकांति । चाटुनि अतिविषा सर्वे मुस्ता । दे मधुसहित या द्वयवस्ता ॥ ११९ ॥ लहान मुलांस जर फार ताप येत असून ओकारी होत असेल तर त्यावर आधीं उपाय करावा, अतिविष व नागरमोथे यांचें चूर्ण मधाबरोबर घावें म्हणजे ज्वर व वांतीचें शमन होतें.

घुण्यावर उपाय.

फुटले रक्त नाकांतुनी राजसे । आम्र आठोलिका श्वेत दुर्वारसे ।
नासि ते रक्त राहिल सिंदोदरी । वे आळित्यामध्ये शीघ्र पोटांतरी
घुणा फुटल्यास दुर्वाच्या रसांतून आंब्याची अंतर्कोय उगालून ते
औषध नाकांत घालवे. अगर आंब्याच्या कोर्यातील मगज अडित्या-
बरोबर पोटांत घावा. 683

उपाय २ रा-डोकीवर थंड पाण्याचे जोरदार सिंचन करावे.

उपसंहार.

या ग्रंथानुभवे चिकित्सक महद्रोगी चिकित्सा करी ।
त्याची कीर्ति विशाल पूर्ण यशही सर्वत्र लोकांत ही ॥
चूर्ण काथ तथावलेह गुटिका पाहूनि रोगा किजे ।
मात्रा साहिल ज्यास त्यास तितुकी यत्ने प्रमाणे दिजे ॥१२१॥
प्रकटित सकळांते हें कळायाच साठी ।
स्फुट अति वदलो मी देशभाषा मराठी ॥
अमृतमय चिकित्सा-मेघरोगानलाला ।
प्रियजन-उपकारालागि हा ग्रंथ केला ॥ १२१ ॥
श्रीमल्लक्ष्मण आत्मजे प्रभुवरें तारुण्यधाराधरें ।
प्रेम हस्ताचि ठेवित्ता मम शिरीं संपूर्ण तेणें त्वरें ॥
केले वैद्यकशास्त्र सुंदर बरे ग्रामी पयोष्णीतिरीं ।
बोले त्र्यंबकराजराजित सदांलंकार कोल्हापुरीं ॥ १२३ ॥

या ग्रंथातील औषधांचा अनुभव घेऊन जो वैद्य मोठमोठ्या रोग्यांस
औषधे देईल त्याची विशाल कीर्ति सर्वत्र पसरून त्याला अपूर्व यश
मिलेल. चूर्ण, काढा, अवलेह व गुटिका यांचे देण्याचे प्रमाण रोग्यांचे
शक्तिमान् पाहून घावे. रोग झाला असतां काय उपाय करावा यासाठीं
अतिशय स्पष्ट अशा मराठी भाषेंत, रोगरूप अग्नीला शांत करणारा
हा अमृततुल्य औषधांनीं परिपूर्ण असा ग्रंथरूपचिकित्साभिष,
आवडत्या (रोगी) जनांसाठींच मी तयार केला आहे (असें त्र्यंबक
वैद्यानें म्हटले आहे). श्रीमान् (बुद्धिमान्) अशा लक्ष्मण पुत्रानें
माझ्या मस्तकीं वरदहस्त ठेवल्याच्या योगानें पयोष्णी (नदी) च्या
तीरास अलंकार रूपानें शोभाविणाऱ्या कोल्हापूर या गावीं हा ग्रंथ
मी केला असें त्र्यंबकराज वैद्य सांगतात.